

32010
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus IV.

Fasciculus 5.

PÓLAY ELEMÉR

HÁROM MUNKABÉRSZERZŐDÉS
A RÓMAI DÁCIÁBÓL

SZEGED

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, LÁSZLÓ BUZA, RÓBERT HORVÁTH,
ISTVÁN KOVÁCS, JÁNOS MARTONYI

Edit

Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged.

Szerkeszti:

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, BUZA LÁSZLÓ, HORVÁTH RÓBERT,
KOVÁCS ISTVÁN, MARTONYI JÁNOS

Kiadja

A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 50.)

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged.

Felelős kiadó: Buza László

A római birodalom munkarendszere a rabszolgamunkán épül fel. E mellett azonban — habár kis mértékben — mindig bizonyos szerephez jutott a szabad bérmunka is, amely mintegy kiegészítette a rabszolgamunkát azon a területen, ahol annak alkalmazása a rabszolgatartó szempontjából nem bizonyult célszerűnek,¹ vagy a szezonmunkáknál, amikor is a rendelkezésre álló rabszolgák száma adott pillanatban nem volt elegendő a sürgős munkák elvégzéséhez (pl. aratás), ill. szabad munkásokkal eredményesebben voltak elvégezhetőek bizonyos munkák (pl. olajszüret, olajütés).²

A romanisztika a legutóbbi időkig aránylag keveset foglalkozott a szabad bérmunkások és munkaadók közti viszony taglalásával. Amilyen mértékben azonban a figyelem a rabszolgatársadalom szociális viszonyai felé fordul, oly mértékben kell előtérbe jutnia az ókori bérmunkás társadalmi és jogi helyzetét feltáró kutatásnak. A rabszolgatársadalomban folyó kizsákmányolásról alkotott kép ui. nem lenne teljes, ha az alapvetően kizsákmányolt osztály, a rabszolgák helyzete mellett nem vizsgálnánk a bérmunkából élő kizsákmányolt szabadok viszonyait.

A római bérmunkás szerepe a rabszolgarendszer felépítéséből folyólag eltörpült a rabszolgáknak a termelésben játszott szerepe mellett, s ebből természetszerűleg következik az, hogy a szabad bérmunkások társadalmi és jogi helyzetére vonatkozó egykorú források száma is eltörpül a rabszolgamunkára vonatkozó dokumentumokkal szemben. Ezért önmagában már a forráshelyek ritkasága is érdekessé teszi a szabad bérmunkások helyzetének vizsgálatát, különösen, ha e források olyan római tartományok viszonyait tükrözik, amelyek Magyarország és a környező népi demokráciák területén feküdtek.

I.

1. Nem régen volt száz esztendeje, hogy az egykori római provincia: Dácia területén³ levő Alburnus maior (Verespatak) egyik a rómaiak által

¹ Varro (*Rerum rusticarum* lib. 1. 17. 2.) rámutat arra, hogy a mezőgazdaságban egészségtelen helyeken (pl. mocsaras területen) célszerűbb bérmunkást, mint rabszolgát dolgoztatni (ui. ha a rabszolga elpusztul, ez a tulajdonosnak veszteséget jelent, míg újabb bérmunkást szabadon szerezhet).

² Cato: *De agri cultura*. 144—145.

³ A Magyar Népköztársaság területéből Dáciához tartozott a mai Békés megye keleti része. Természetes határa volt Dáciának északnyugat felé a Sebes Körös. Sőt adat van arra is, hogy a régi Csanád megye keleti részén állomásozott a Legio XIII. Gemina (CIL. III. 1621.).

művelt aranybányájában három olyan viasztáblára írt okiratot találtak (1854-ben), amelyek mindegyike a római uralom alatt álló Dácia egy-egy szabad lakosának bányamunkára való elszegődését, s a munkabérleti szerződés tartalmát rögzíti. E viasztáblákon megőrzött okiratok közül, melyek teljes szövegükben először a Corpus Inscriptionum Latinarum (consilio acad. litter. Boruss. ed., továbbiakban CIL) III. kötetében, a 948—949. oldalakon IX—XI. szám alatt publikáltattak, egyik jelenleg Kolozsvárt (X), a másik kettő pedig Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeumban (IX., XI.) található.

Az említett okiratokat tartalmazó, viasszal bekent fatáblák eredetileg hármassával voltak egybefűzve (triptychon). A három tábla hat oldala közül az első és utolsó borítólapként szerepelt, tehát viasszal nem volt bevonva, s így írást sem tartalmazott. A szöveg általában a második és harmadik oldalon helyezkedett el, míg a negyedik oldalon szerepeltek a tanúk nevei és a pecsétek, valamint az eredeti okirat másolata, mely az ötödik oldalon fejeződött be. A két első tábla általában fonállal volt összekötve és pecsétekkel lezárva, hogy az csak hatóság, bíróság előtt legyen felbontható. A három említett tábla közül a X. számúnál, amely viszonylag a legteljesebb szöveget tartalmazza, a második és harmadik tábla hiányzik, ugyanez a helyzet a XI. számúnál, míg a IX. számúnál az első és harmadik tábla hiányzik.

A X. számút Immenosum maius nevű helységben (Verespatak mellett) az iu. 164. évben (május 20-án), a IX. számút Alburnus maior-ban (Verespatak) a 163. évben (október 23-án) állították ki, míg a harmadikról (XI.) sem a kiállítás helye, sem annak ideje nem tűnik ki, minthogy azonban a töredékes szöveg úgyszólván teljesen megegyezik a másik két okirat vonatkozó szövegével, mivel továbbá a munkaadó az okiraton ugyanaz a »Beusans fia Titus, akit Braduanak is neveznek«, aki a X. számú triptychonban foglalt okirat írójaként van ott megjelölve, feltehető, hogy ez utóbbi okirat is Immenosum maius-ban (esetleg Alburnus maiorban) az iu. II. század hatvanas éveiben kelhetett.

2. Dácia provincia gazdasági és társadalmi viszonyairól aránylag keveset tudunk. Az említett okiratok kelte idején e terület már mintegy 60 éve állott római uralom alatt.⁴ Dácia a rómaiak számára stratégiaileg rendkívül fontos, gazdaságilag pedig igen értékes területet jelentett. Stratégiaileg azért volt fontos e terület, mert itt megfelelő támaszpontot kaptak Róma légiói az északkeletről jövő barbár támadások ellen. Ez indokolja azt a tényt, hogy a dáciai városokban igen nagy szerepet játszottak a katonák, s a polgári elemek szerepe háttérbe szorult. Ezt egyébként az is indokolta, hogy Dácia lakossága csak fogcsikorgatva tűrte a római elnyomást, s amint lehetett, főleg külső segítséggel, felkeléseket szervezett.

Dácia gazdasági jelentőségét Róma számára gazdag aranybányái, s részben termékeny földje jelentette. E tények már Traianus uralkodása idején több gyarmatosítót csábítottak Dáciába, különösen Kisásziából. Dácia lakosait

⁴ Traianus először iu. 101-ben vezetett hadjáratot Dácia ellen, amely a dákok vereségével végződött. A háborút római békediktátum fejezte be. 105-ben azonban kitört a dákok felkelése, amelyet Traianus vérbefojtott, s 106-ban az egész területet római provinciává tette. A római uralom Aurelianus császár uralkodása idején (270—275) szűnt meg, amikor is a barbár betörések folytán a római legioknak ki kellett vonulnia Dáciából; a római telepések Moesiában telepedtek le. (Maskin: Az ókori Róma története. Bp. 1951. 353. és 417. l.). — Flavius Vopisc. Aur. c. 39.; Sextus Rufus 8.

azonban — eltérően a többi provinciák példájától — a romanizálás alig érintette, sokkal inkább a görög (hellén) befolyás, amit kultúrájuk, s részben jogéletük is igazol, mint a továbbiakban ezt látni fogjuk.

A tartomány ipara meglehetősen fejletlen volt. Jelentősebb talán a kőfaragó ipar lehetett, amit néhány mester nevének megörökítése igazol (CIL. III. 1365. és 7895.). Fontos lehetett a téglaiipar is. A sarmisegetusai, apulumi, potaissai téglagyárak termékei kiállják a versenyt az állami gyárak termékeivel. Ugyancsak jelentős volt a fazekasipar. Az aranybányászat természetessé tette az ötvösipart, de ennek termékei nem mutatnak különösebb fejlettséget. A földművelésre alkalmas területeken mezőgazdasággal foglalkoztak. Adat van rá, hogy római veteránok, miután az obsitot megkapták, földet is kaptak, s itt megtelepedve, gazdálkodással foglalkoztak (CIL. III. 967.).

A kereskedelem különösen görögök és szírek kezében volt (CIL. III. 7761.). Tekintettel a provincia aránylag fejletlen iparára, a kereskedelemnek kellett gondoskodnia a belső ipar, mezőgazdaság által elő nem állítható áruk beszerzéséről. Így Salonából minden valószínűség szerint bort, importáltak (CIL. III. 2886.); behozatal tárgyai voltak a finomabb ruházati cikkek is. Élénk volt a rabszolgaforgalom, amelyet a verespataki bányából kikerült mancipatio-okiratok is igazolnak (CIL. III. 936. 940. 959.).

A gazdasági élet középpontjában azonban kétségtelenül az aranybányászat állott, amely szükségessé tette e bányák igazgatási rendjének; művelési módjának szervezett kiépítését, a rabszolgá-, vagy szabad munkaerő rendszeres biztosítását. E körbe illik bele három okiratunk tartalmának részletes elemzése.

II.

1. Az említett viasztáblákon levő három okirat anyagának részletes elemzéséhez mindenekelőtt annak megállapítása szükséges, hogy mit tartalmaztak ezek az okiratok. Ma már az irodalomban vitán felül áll az, hogy munkabérszerződések tartalmát rögzítik. Erre utal az a körülmény is, hogy a Bruns szerkesztésében megjelent *Fontes iuris romani antiqui* (Tübingae. 1909.) »Leges et negotia« c. kötete a három okiratot »Locationes operarum« címmel közli (370—371. l.). Helytelen tehát Király Pálnak⁵ az a nézete, mely szerint itt magánbányák bérbeadásáról lenne szó. Király nézetét az okiratok »operas suas« kitételére alapítja, s ezen »saját műveket«, »saját bányát« ért. Ennek az értelmezésnek fonák volta különösen akkor tűnik ki, ha az egész idevonatkozó szövegrészt vizsgáljuk, amely a következő: »se locasse et locavit operas suas«. A Király-féle fordítás szerint a »se locasse« kifejezésnek nincs semmi értelme, sőt, ha a »locavit operas suas« kitévelt úgy fordítjuk, hogy »saját bányáját bérbeadta«, úgy ellent is mond az előbbinek (magát és saját bányáját bérbeadta). Az »operas suas locare« tehát ebben a mondatban nem jelenthetett semmiképpen sem *locatio conductio rei-re*, tehát dologbérletre utalást, hanem feltétlenül *munkabérletre*.

2. Felmerül azonban az a kérdés, hogy miért használja mindhárom okirat a »se locasse et locavit operas suas« kitévelt? Ez ugyanis tiszta pleonazmusnak látszik. Annak megállapításával azonban, hogy az okirat szövegezése itt

⁵ Király: Dácia. (Nagybecskerek, 1894.) II. k. 430. l.

stiláris szempontból hibás, amennyiben szinonimákat feleslegesen használ, a kérdés aligha intézhető el. Olyan tömör szövegezésű okiratoknál, mint a fentiek, pleonazmus aligha tételezhető fel. Ha pedig ez így van, úgy mind a »se locasse«, mind a »locavit operas suas« kifejezésnek meg kell lennie a saját értelmének. (Ez okfejtés ellen szól a CIL III. 949. XII. sz. dáciai viasztaáblának a »se accepisse et accepit« kitétele. Ennek valóban nincs az a jelentősége, mint vizsgált okiratainknál, a továbbiakban kifejtendőek szerint. Valószínűleg okirataink indokolt szóhasználatának jelentőség nélküli és pleonazmust eredményező átvételéről van itt szó, mert a hasonló szövegezésű pompéji okiratok csak a »se accepisse« kitételt használják.) De Robertis⁶ mutat rá arra, hogy annak ellenére, hogy a két kifejezés lényegében ugyanazt jelenti (a munkás elszegődése bérmunkára), a történeti fejlődés szempontjából különbséget kell tennük a kettő közt. Úgy véljük, hogy a kérdés megoldása itt keresendő. A »se locasse« kifejezés az »önbérbeadást« jelenti, tehát azt, hogy szabad ember önmagát és ezzel munkaerejét is bérbeadta. A rabszolga munkaerejének bérbeadása ui. csak magának a rabszolgának bérbeadásával mehetett végbe (tehát dologbérlet formájában). Midőn szabad embereknel is elő kezdett fordulni, hogy bérmunkát vállaltak, ezt úgy fejezték ki, hogy a szabad ember önmagát bérbeadta. A munkaerő bérbeadása ui. (tehát a munkaerő fogalmának a munkás személyétől való elméleti elválasztása) már bizonyos absztrakciót feltételez, ami a régi, sőt a preklasszikus jogban is aligha képzelhető el. Hogy ez így van, igazolja a valószínűleg Caesar korából származó lex Julia de vi privata, amely még a »se locaverit« kifejezést használja az állatviadalra elszegődő szabad ember vonatkozásában (Dig. 22. 5. 3. 5.). Az önberbeadás (se locasse) tehát feltétlenül régibb formája a munkabérszerződésnek. A későbbi, klasszikus szövegekben ezzel szemben az »operas suas locare« kifejezés kezd előtérbe jutni, így Paulusnál (Coll. 4. 3. 2.) és Ulpianusnál (Dig. 3. 1. 1. 6.). Csak a posztklasszikus szövegekben jönnek elő újból a »se locasse«, valamint az ezzel egyenértékű görög kifejezések (»aposzténai heuton«), és pedig az előbbi inkább arra az esetre, ha a rabszolga saját maga szegődik el (Dig. 33. 2. 2.): »si servus se locaverit« (erre utal a Dig. 19. 2. 60. 7. szövege, mely szerint a rabszolga magát a dominus adjektívus felelőssége mellett adta bérbe), míg az utóbbiak a bizantín idők görög papiruszaiban.⁷

Kérdés azonban, hogy a két kifejezés között csupán történeti különbség van, vagy pedig jogi különbség is észlelhető?

A rabszolgatartó, aki rabszolgáját (s vele munkaerejét) bérbeadta, a rabszolgát a bérlő familiájába juttatta, annak fegyelmi joga alá. A babyloni jogra vonatkozólag szemléltetően fejti ki Lautner⁸ azt, hogy annak az esetnek, midőn »A-t B-től C bérbeveszi«, mintegy utánképzése az, midőn »A-t tőle magától C bérbeveszi«, tehát egy szabad ember öntraditio útján a bérbevevő (munkaadó) birtokába juttatja magát bizonyos munkák elvégzésére. Ez pedig magával hozza azt, hogy amennyiben a munkára elszegődött szabad ember vonakodnék a munkát elvégezni, úgy a bérlő (munkaadó), mint annak a házközösségnek a feje, amelybe a munkás az öntraditio folytán került, nem kell, hogy a bíró-

⁶ De Robertis: I rapporti di lavoro nel diritto romano. 1946. 141. l.

⁷ Taubenschlag: Keilschriftrecht im Rechte der Papyri der röm. und byzantinischen Zeit, 135. l. és Journal of Juristic Papyrology. VII—VIII. k. Warszawa, 1954. évf. 170. l.

⁸ Lautner: Altbabylonische Personenmiete und Erntearbeiterverträge. (Stud. et documenta ad iura Orientis antiqui pertinentia. I. Leiden. 1936.) 53. és k. l.

sághoz forduljon, s a munkást teljesítésre perelje, hanem módja van arra, hogy fegyelmi hatalmánál fogva közvetlenül kényszerítse azt a munka felvételére.⁹

Ezzel szemben a »locare operas suas« kifejezés a munkabérszerződés oly későbbi (klasszikus) formáját fedi, amelynél a bérmunkás nem, vagy nem teljesen került a munkaadó házközösségbe, fegyelmi joga alá, hanem nemteljesítés esetén bírói úton volt a munka felvételére kényszeríthető (actio conducti). Természetes, hogy a klasszikus kor differenciált áruforgalmának, amely a ius commercii-vel rendelkező szabad személyeknek az »aequitas« ideájában kifejezésre jutó formális vagyoni jogi egyenlőségén épül fel,¹⁰ sokkal jobban megfelel a munkavállalás ez a formája.

A posztklasszikus korban viszont azt látjuk, hogy a rabszolgák önmagukat is elszegődítik bérmunkára, ill. a bizantin időkben szabad emberek ismét magukat adják bérbé (se locasse).^{10/a} Ezekben a tényekben a rabszolga jobbaggyá emelkedésének, ill. a szabad ember jobbaggyá süllyedésének jeleit kell látnunk; e jelek pedig hűen tükrözik a kezdődő feudalizmus termelési viszonyait.

A verespataki táblákon rögzített munkabérvizonyok vonatkozásában tehát az említett kettős kifejezés nem lehet pleonazmus, hanem mindkét kifejezésnek meg kell legyen a külön jelentősége a fentmondottak értelmében. A *munkaadó, aki a bányát szabad bérmunkásokkal művelteti* (vagy rabszolgákon kívül azokkal is), *ez okiratok szerint a locatio conductio operarum-ból származó igényeinek bírói úton való érvényesíthetősége mellett kifejezetten biztosítani kívánta maga számára a munkásokkal szemben a közvetlen fegyelmezés lehetőségét azok fegyelmezetlen magatartása esetére.* E megállapításunk persze nem kívánja azt mondani, hogy a »locare operas suas« kifejezés melletti elszegődés, tekintettel a locator operarum silány gazdasági és társadalmi helyzetére a gazdaságilag erősebb conductor operarummal szemben, ne hozta volna a munkaadót olyan helyzetbe, hogy ténylegesen módja legyen a bérmunkást fegyelmezni. A »se locare« formájában való elszegődés azonban a fegyelmezés jogát eredményezte, amit az előbbi formula mellett nem lehetett volna vélelmezni sem, mert a táblák tanúsága szerint a házközösségbe jutás külső jelei (a munkaadó által nyújtandó lakás, ellátás) sem észlelhetők. Természetesen a »se locare« formula mellett elszegődött bérmunkás sem került a bánya műveltetőjének ún. házközösségébe, hiszen egy ilyen társadalmi viszony a patriarchalis római rabszolgaság korában volt inkább lehetséges, később pedig azoknál a bérmunkásoknál, akik mint szakácsok, házi fuvolások (Plautus: Aulularia 279. s.), általában napszámosok kerültek a gazda háztartásába. De vajon nem jelentett-e az üzemtulajdonos vállalkozó által meghatározott ipari

⁹ Koschacker recenziója Lautner id. művéhez. Sav. Zeitschft. Rom. Abt. (=SZ) 1937. 57. k. 388. l.

¹⁰ A római jogászok — nézetünk szerint — az aequitas eszméjével alapozzák meg a köztársaság második felétől azt a szabadok közti formális jogegyenlőséget, amely nélkülözhetetlen előfeltétele volt a nagy ókori áruforgalmi világjog kiépítésének. Az »aequum ius« a forrásokban már a principatus I. századában egyenértékű a »par ius«-sal (Tac. Ann. 2. 82. — Seneca ep. 107. Velleius. 2. 121.).

^{10/a} Az iu. VI—VIII. század felsőegyiptomi kopt-nyelvű okirataiból is ez tűnik ki. Így pl.: Mivel te engem munkára felfogadtál — jelenti ki a munkavállaló — kész vagyok isten akarata szerint dolgozni... és neked minden tekintetben engedelmesskedni« (Steinwenter: Das Recht der koptischen Urkunden. München. 1955. 42. l.).

termelési ágban pl. bányamunkában¹¹ foglalkoztatott szabad bérmunkások, vagy rabszolgák és szabad munkások csoportja a fegyelmezés szempontjából egységet, éppúgy, mint az a házközösség, amelynek szabad és nem szabad tagjai fölött a római család feje: a paterfamilias a fegyelmezés jogát a legmesszebbmenőleg gyakorolhatta. Kevésbé valószínű, hogy a bányatulajdonos, bányavállalkozó, ill. felügyelő lényegesen jobban bántak volna a szabad bérmunkásokkal, mint ugyanazon munkacsoportban dolgozó rabszolgákkal.

III.

1. Annak megállapítása után, hogy a három okirat munkabérszerződésre utal, vizsgáljunk kell mindenekelőtt azt, hogy e munkabérszerződések által életrehívott munkabérelti jogviszony mikor jött létre, hogyan szűnt meg, s okirataink milyen alakításokat tüntetnek fel.

A jogviszony keletkezését illetően mindenekelőtt az a kérdés merül fel, vajon azt az adott okirat hozta-e létre, vagy az azt megelőző szerződés.

A bérelti szerződés a római jogban minden változatában konszenzuális szerződés.¹² Mégis felmerül a kérdés, hogy vajon nem tekinthető-e a három okirat ún. chyrographum-nak (a görög jog hatására a római jogban is érvényesülő egyoldalú írásbeli nyilatkozat az adós részéről), s vajon nem ezek hozták-e létre közvetlenül a bérelti jogviszonyt?

A római jog klasszikus korában a római litteralkontraktusok tipikus esete: a nomen transcriptitium már kimegy a gyakorlatból,¹³ de a bérelti szerződés sajátosságaira (időszakonként visszatérően fizetendő bérösszeg, a bér egy részének naturáliákban való fizetése stb.) figyelemmel a bérelti jogviszony egyébként is igen nehézkesen lett volna a litteralkontraktus fenti formájában létesíthető (egészen más volt a vételnél, ahol általában egy összegben, pénzben fizetendő vételárról volt szó). *Így az iu. II. században egyoldalú, adós részéről történő írásbeli kötelezettségvállalás általában csak a chyrographum alakjában volna elképzelhető.* Kérdés azonban az, hogy bérelti szerződés, közelebről locatio conductio operarum létrejöhetett-e chyrographum formájában?

¹¹ A mezőgazdasági munka, még a mezőgazdasági nagyüzemeknél is — Róma paraszti hagyományainak megfelelően és arra is tekintettel, hogy itt a bérmunkás ellátást is kapott — feltételezte a munkásnak a munkaadó házközösségébe való jutását. Erre utal a CIL. 1893. évben kiadott pótkötetében publikált Diocletian-féle ármaximáló edictumnak az operarius rusticusra vonatkozó része (7. 1. a), amely szerint a mezőgazdasági munkás napszámbért pénzben és ellátást kap.

¹² Az irodalomban korábban több nézet azt hirdette, hogy a bérletet eredetileg reálszerződés hozta létre. Ezt vallották Degenkolb (Platzrecht u. Miete. 1867. 188. l.), Pernice (Labeo. 1. 465. és k. 1.), Costa (La locazione di cose nel dir. rom. 1915. 23. l.), Karlowa (Röm. Rechtsgesch. II. k. 635. l.), legújabban Bolla (Pacht. RE. 36. Halbb. 1949. 2477.) a Koschacker által feldolgozott óbabiloni okiratanyagra hivatkozással (SZ. 1937. 57. k. 387. és k. 1.), Mayer-Maly (Locatio conductio. Wien. 1956. 82. és k. 1.) viszont főként Plautusra (Aulul. 280.) hivatkozással arra utal, hogy az ie. II. században feltétlenül konszenzális szerződés formájában ment végbe a munkabérelti viszony létrehozatala, legfeljebb az a problematikus, hogy legis actio állott-e rendelkezésre az ebből eredő igények érvényesítésére (Plaut. Aul. 480. és k. s.). Arra viszont a római jogforrások megnyugtató bizonyítékot nem szolgáltatnak, hogy ezt megelőzően reálszerződés hozta-e létre a jogviszonyt.

¹³ Novickij—Peretyerszkij: Rómái magánjog. (Bp. 1950.) 265. l.

Ezt megelőzőleg azonban az a kérdés tisztázandó, hogy a chyrographum-nak volt-e egyáltalán kötelemkeletkeztető hatálya, azaz a görög jogból a római jogba mint litteralkontraktust recipiálták-e?

Az irodalomban meglehetősen egységes az az álláspont, hogy a görög jogban ez az intézmény már régen közvetlen kötelemkeletkeztető hatállyal bír,¹⁴ s már a Caracalla-féle — a polgárjogot Róma minden szabad lakosára kiterjesztő — constitutio előtt is alkalmas volt főleg kölcsön, kezességvállalás stb. létrehozatalára a hellenizált provinciák népi jogában,¹⁵ viszont a római jogban kötelemkeletkeztető hatálya igen problematikus.¹⁶ A kérdés vizsgálatánál e forráshelyekből kell kiindulni.

A római jogforrások több helyen említik a római jogba felvett chyrographum csupán bizonyító jellegét. Elsőnek az iu. I. században élő Asconius (Pseudo), aki Cicero műveihez írt kommentárokat, a következőket mondja (In Verr. 2. 1. 37.):

»Inter sygraphas et cetera chirographa hoc interest, quod in ceteris tantum quae gesta sunt scribi solent, in sygraphis etiam contra fidem veritatis pactio venit et non numerata quoque pecunia aut non integre numerata pro temporaria voluntate hominum scribi solent, more institutoque Graecorum; et ceterae tabulae ab una parte servari solent, sygraphae signatae utriusque manu utriusque parti servandae traduntur.«

A kommentár a sygrapha (mindkét fél által aláírt okirat) és chyrographum közti különbséget éppen abban jelöli meg, hogy az utóbbi azon tényeket foglalja írásba, amelyeket már véghezvittek (tehát a megkötött ügyleteket írásban rögzíti) és csupán egyik fél (nyilvánvalólag a kötelezettséget vállaló fél ellenfele) által őrzendő meg.

Az iu. II. században élt Gellius a pénzhitelösszeg szokásos bizonyító eszközei között sorolja fel ezt a görög eredetű okiratot (Noct. Att. 14. 2. 7.):

»Probari apud me debere pecuniam datam consuetis modis, expensilatione, mensae rationibus, chirographi exhibitione, tabularum obsignatione, testium intercessionem.«

Julianus szintén a chyrographum bizonyító funkciójáról szól (Dig. 32. 59.):

»Qui chirographum legat, non tantum de tabulis cogitat, sed etiam de actionibus, tabulis continetur.«¹⁷

¹⁴ Taubenschlag: Geschichte der Rezeption des röm. Privatrechts in Aegypten. Studi Bonfante. Milano. 1930. I. k. 415. és k. l. — Kübler kiemeli, hogy: »Die römische Urkunde ist vorwiegend Zeugnisurkunde, die griechische meist Dispositivurkunde« (Griech. Tatbest. in den Werken der kasuist. Literatur. SZ. 1908. 29. k. 212. l.).

¹⁵ Mitteis: Reichsrecht u. Volksrecht. 1891. 468—481. l.

¹⁶ Csak bizonyító erőt tulajdonítanak neki a római jogban Gneist (Die formellen Verträge des neueren röm. Obl. R. 1945. 319. és k. l.), Mitteis (Reichsrecht und Volksrecht. 1891. 459. és k. l.), Girard (Manuel élémentaire de droit rom. Paris.), Kunkel (Jörs—Kunkel—Wenger: Röm. Recht. Berlin. 1935. 100. l.), Schwind (Röm. Recht. Wien. 1950. 312. l.), a magyar irodalomban Személyi (Római jog. Nyíregyháza, 1932. II. k. 126—127. l.), Marton (A római magánjog elemeinek tankönyve, Bp. 1957. 201. l.).

¹⁷ Meg kell ugyan jegyezni, hogy a szöveg második része, bizonyos mértékben ellentmondani látszik az első felének, de ez minden valószínűség szerint — tekintettel magyarázó, fogalommeghatározó és példalózó jellegére — posztklasszikus be-
szűrés eredménye lehet.

Mindezekkel szemben áll Gaius kitétele, amely a következőket mondja (3. 134.):

»Praeterea litterarum obligatio fieri videtur chirographis, id est si quis debere se aut daturum se scribat; ita scilicet si eo nomine stipulatio non fiat. Quod genus obligationis proprium peregrinorum est.«

E forráshely rámutat arra, hogy a peregrinus-fogalomban a chyrographum is keletkeztethet kötelmet, tehát litteralkontraktusnak minősül, ha nem áll mögötte stipulatio, amelyet bizonyítania kell. Ha ui. valósággal végbement stipulatiót bizonyít, úgy nincs kötelelemkeletkeztető ereje, hiszen itt a kötelmet a stipulatio (peregrinusok vonalán fidepromissio stb.) keletkezteti, s chyrographum csak ennek bizonyítására szolgál.

Mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy mit jelent az, hogy ez az obligatio-fajta »a peregrinusoknak sajátja«. Gaius a »proprium ius« (1. 1.) kifejezést egy nép saját jogára szokta érteni. De vajon mi értelmé van ennek a kitételnek, ha itt Gaius a görögök saját jogáról beszél, ami a rómaiak jogalmi joga szempontjából nem volt különösen jelentős, éspedig azért sem, mert — mint az újabb kutatások kimutatták — a praetor peregrinus nem a peregrinusok egymásközi, hanem a civisek és peregrinusok közti jogvitáknak volt a bírója.¹⁸ A görög »cheirographon« (= kézzel írott okirat) már régen kötelemszülő hatással bírt, a római chyrographum intézménye azonban valószínűleg csak akkor került ki a római jogképzés műhelyéből, midőn a görög forma elterjedése folytán előfordult az, hogy római polgárt peregrinus ilyen litteralkötelezettség alapján perelt, vagy fordítva, a praetor peregrinus, vagy a provinciái helytartó bírói fóruma előtt. A *gaiusi szöveg tehát a római jog álláspontját rögzíti a római polgár és peregrinus* (esetünkben görög) *viszonylatában jelentkező ilyen adóslevél tekintetében.* Erre utal az is, hogy ez okirat által esetleg létrehozott kötelmet Gaius római szakkifejezéssel: »litterarum obligatio«-val jelöli. A gaiusi idézet utolsó mondata viszont szerintünk a görög cheirographonra vonatkozik, amely minden fenntartás nélkül hozott létre kötelmet.

További kérdés, mit jelent az, hogy a chyrographum csak akkor keletkeztet litterarum obligatiót, ha nem bizonyít stipulatiót? E kérdésre feleletet csak a ráánkmaradt és chyrographum elnevezést viselő pompéji nyugták (Bruns: Fontes I. 356—358. 1.), valamint a Paulustól származó kölcsönnyugtaminták (Dig. 12. 1. 40. és 45. 1. 126. 2.) ismeretében adhatunk. E nyugták lényegében két részből állanak. Egyik részük határozott pénzüsszeg felvételét tanúsítja, így pl. (Dig. 12. 1. 40.):

»Lucius Titius scripsi me accepisse a Publio Maevio quindecim mutua numerata mihi de domo...«,

míg további részük azt igazolja, hogy a kölcsönadó kérdésére a kölcsönvevő stipulatio keretében ígérte annak visszafizetését:

»...et haec quindecim proba recte dari kalendis futuris stipulatus est P. Maevius, sponondi ego L. Titius.«

Ez a chyrographumba foglalt nyugta Gaius szerint csak akkor lehetett litterarum obligatiót keletkeztető jogi tény, ha a visszafizetés stipulálása a

¹⁸ Serrao: La »iurisdictio« del pretore peregrino. 1954. 20. 1. és Arriat: Le préteur pérégrin. (Paris. 1955.) 40. és k. 1.

valóságban nem ment végbe. A klasszikus jogban ui. általános már az a fel-fogás, hogy ha az okirat azt tartalmazza, hogy valaki valaminek a teljesítését stipulálta, úgy ezt olybá kell venni, mintha az ügyletalapító kérdés és felelet elhangzott volna (Paul. Sent. 5. 7. 2.)

Felmerül azonban az a kérdés, hogy mi szükség volt ez okiratban a folyó-sított kölcsön felvételének nyugtatása mellett még azt is rögzíteni, hogy a kölcsönvevő a kölcsönösszeg visszafizetését is stipulálta, midőn a kölcsön felvétele már egymagában is alapot adott annak visszakövetelésére. Ui. már a preklasszikus jogtudomány (ie. II. század) kidolgozta azt a tételt, hogy a tartozatlanul fizetett összeg *condictio*val visszakövetelhető, s így a formátlan kölcsönszerződés (*mutuum*) a *realcontractus* rangjára emelkedett. E kérdésre az alábbiakban válaszolhatunk:

Ha a nyugtában kölcsönadóként szereplő személy bírósági úton követelte az okiratban nyugtatott kölcsönösszeg visszafizetését az ott kölcsönvevőként feltüntetett személytől, bizonyítania kellett azt, hogy az összeget tartozatlanul fizette, hiszen ez volt alapja a *mutuum*-ból származó keresetnek a *condictionak*. E bizonyítás megkönnyítése végett vált szükségessé a visszafizetést ígérő *stipulatio* megtörténének okirati rögzítése. — Ugyanakkor azonban másik oldalról is felmerül a kérdés, hogy ti. miért kellett a kölcsönfelvételt nyug-tázni az okiratban, mikor a *stipulatio* maga is elegendő volt az adós fizetési kötelezettségének megalapításához? A kölcsönre rászorulóknak nehéz gazdasági helyzetét kihasználó pénzes réteg abban a helyzetben volt, hogy a kölcsön-nyújtás feltételeit diktálhatta.¹⁹ Így nyugtát követelhetett a kölcsönt ígérő a hitelfolyósítás megtörténtéről, még mielőtt az végbement volna. Ezután viszont megtörténhetett — mint erre Gaius utal (4. 119.) —, hogy a kölcsönt egyál-talában nem folyósították, vagy — s szerintünk ez is lehetséges volt —, hogy ha a kölcsönadó manővere a kamatmaximáló törvények kijátszására irányult, úgy csak a nyugtabeli összeg egy hányadát folyósította, s a nem folyósított hányad szabta meg a majdan az okirat alapján követelhető uzsorakamatok mértékét. *Így nyilvánvaló, hogy az okiratban szereplő nyugta és a kölcsön-visszafizetési stipulatio együtt a hitelfolyósítás fikтивitására utal.*

E teljesen, vagy részben fiktív kölcsönnyújtás okirati igazolása azonban a római jogban az iu. II. században sem adott teljes biztonságot a fiktív kölcsön-adónak a fiktív kölcsönvevővel szemben a fiktív kölcsön összegének meg-felelő összeg követelésére. Gaius szerint ui. az adós a felperes keresetével szemben *exceptio doli*-val védekezhett azon az alapon, hogy az eljárást meg-előzőleg »in ea re... dolo malo... factum...«, azaz esetünkben a hitelező: »forte pecuniam petit, quam non numeravit« (4. 119.).

Ezzel szemben a görög jogban már régebben ismeretes volt az ún. *daneion-cheirographon*, az absztrakt jellegű adóslevél, amely kölcsön, kezes-ségvállalás, hozományígéret stb. létesítésére egyaránt alkalmas volt. Mitteis²⁰ mutatott rá először, hogy az adós a »daneion-okirat«-tal szemben nem volt jogosult bizonyítani, hogy az abban nyugtázott összeget nem vette fel soha, mert ez az okirat »contra fidem veritatis« kötelező erővel bírt. A görög jog ui. nem ismert e vonatkozásban az *exceptio doli*-hoz (majd az *exceptio non numeratae pecuniae*-hoz) hasonló adósi jogvédelmi eszközt. (A polgárjognak

¹⁹ Novickij id. m. 274. l.

²⁰ Mitteis id. m. 468—481. l.

a birodalom minden szabad lakosára való kiterjesztése után, midőn a »daneion-okiratok« intézménye is bekerült a római »birodalmi jogba« a császári rescriptumok [Cod. 4. 31. 6. és 4. 25. pr.] már nem ismerték el ez okiratok ilyen kötelező erejét.)

Gaius szerint tehát a chyrographum kiállítása a római jogban csak akkor volt kötelemkeletkeztető jogi tény, ha a követelést kizárólag az okiratban rögzített stipulatio lehetett alapítani. Ez pedig akkor következett be, ha 1. a kölcsönösszeg folyósítása nem (vagy csak részben) ment végbe, 2. s e fiktív kölcsönösszeg »visszafizetését« tárgyazó stipulatio a valóságban nem történt meg, csak az okiratban létezett. Persze ez a kötelemkeletkeztető hatály véglegesnek csak az exceptio doli sikertelensége esetén volt tekinthető. Ekkor dönt el ui. végleg az, hogy a kötelmet valóban kizárólag az okiratban rögzített stipulatio létesítette.

A mondottakból megállapítható, hogy *Gaius nem a peregrinusok egymásközi gyakorlatában jelentkező daneion-ügyletekre gondolt említett megállapításában* (3. 134.), hanem a polgárok és peregrinusok egymásközi viszonylatában használatos chyrographumokra. A daneion-okirat ui. minden körülmények közt kötelmet keletkeztetett.

Kérdés ezután, hogy a cheirographon alkalmas volt-e a római jogban recipiált szerkezetében bérleti szerződés létrehozására úgy, mint azt Taubenschlag²¹ az iu. IV. század római jogára kimutatja, azon római jogra, melyben az ún. Volksrecht a Reichsrechtel már erősen keveredett. Ez azon múlik, hogy a római jogban recipiált ez az okirat munkateljesítésre való elkötelezést konstitutív hatállyal tartalmazhatott-e, vagy tárgya csupán határozott pénzüsszeg lehetett.

A római jog tipikus litteralügylete, mely a cheirographon recepcióját megelőzőleg már kialakult: a transcriptio, kizárólag határozott pénzkövetelés megállapítására szolgált. Ha tehát Gaius a chyrographum-ról azt mondja, hogy a litterarum obligatiot létesít a római jog szerint, úgy ezzel csakis pénzkötelmet keletkeztető tényre utalhatott;

a pompéji viasztablák közt talált chyrographum-nyugták és a Paulus-féle — már fentebb említett — két mintanyugta pénzkölcsön felvételét és annak visszafizetésére irányuló stipulatiót bizonyítanak. Ha ezek a nyugták valóságban meg nem történt pénzkölcsön-folyósítást igazolnak, úgy megint csak pénzkötelmet keletkeztető litteralügyleteknek lehet őket tekinteni;

a hellenisztikus területek cheirographon-ba foglalt, már fentebb említett »daneion-ügyletei« — ahol a jogviszonyt maga az okirat hozta létre — a pénzkölcsön fikcióján felépült absztrakt ügyletek voltak;

a chyrographum bizonyító erejéről szóló forráshelyek többsége, amelyekkel fentebb foglalkoztunk (Asc. in Verr. 2. 1. 37. és Gell. N. A. 14. 2. 7.) — a chyrographumot, mint pénztartozást bizonyító eszközt említik;

végül a stipulatio, melyet Gaius szerint a chyrographum kötelemkeletkeztető hatállyal pótolni volt hivatott, kezdetben csak meghatározott pénzüsszegre (certa pecunia), meghatározott dologra (c. res), vagy a pénztől különböző egyébként helyettesíthető dologra (pl. termés, — triticum) vonatkozhatott, csak utóbb valamilyen egyéb határozatlan szolgáltatásra (incertum). Ez utób-

²¹ Taubenschlag: Studi Bonf. I. k. 416. 1.

bira — mint ezt Marton kifejti (Id. m. 200. l.) — a posztklasszikus korban került sor, tekintve, hogy az előbbiekből származó követelések érvényesítésére szolgáló keresetek (condictio certae pecuniae creditae, certae rei, triticaria) már korábbi keletűek, míg az actio incerti ex stipulatu posztklasszikus eredetű.

A fentiekből megállapíthatólag a római chyrographum, akár csak bizonyító ereje volt, akár litterarum obligatior keletkeztető hatálya, adataink szerint csak pénzbeli kötelezettséget tartalmazhatott, s ha ezenkívül más kötelezettséget is, az csak valamely certa res, vagy a pénztől különböző más helyettesíthető dolog lehetett, munkavállalás azonban semmiképpen sem. Ezzel szemben a görög cheirographon« a görögök, ill. hellenizált népek tagjai közt még bérleti szerződés létesítésére is alkalmas volt, mint a hellén területek »Volk-srecht«-jének intézménye.

Kérdés ezután, hogy vajon okirataink nem görögök, vagy hellenizált más peregrinusok közt jöttek-e létre, s így mégis nem voltak-e alkalmasak, mint »cheirographonok«, munkabérleti szerződés közvetlen létrehozására?

Ezzel kapcsolatban az ügyletkötő felek status civitatis-a vizsgálendő. Nézetünk szerint a római polgár, különösen a provinciában aligha vállalkozott szívesen olyan, a rómaiak szemében megvetett munkára, mint a »rabszolgáknak való« bányamunka. Kicsi tehát a valószínűsége annak, hogy munkavállalóink római polgárok voltak. A X. tábla munkavállalója Asclepus fia, Memmius a saját egytagú (Memmius) és apjának görög hangzású nevéből következtethetőleg peregrinus volt. A XI. tábla munkavállalója Restitutus Senior (é név előtt még egy másik töredékes név is szerepel, amelyet nem lehet elolvasni). A név latin hangzású. Az agnomen azonban ebben a formában, hogy Senior, római polgárknál nem szokott. Ott e vonatkozásban a »Major«, »Minor« elnevezés az általános. Osztályhelyzetét és latin nevét tekintve feltehetőleg latinus Junianus jogállását nyert szabadosról lehet itt szó. Ezzel szemben a munkaadóknál osztályhelyzetük inkább a római polgári statusot teszi valószínűvé, különösen azért, mert itt aranybányák haszonbérleiről, vagy tulajdonosairól van szó. Beusans fia Titus, akit Braduanak is neveznek (Titus Beusantis, qui et Bradua) írástudó ember, ui. ő a X. tábla szövegírója. Király szerint Illíriának romanizált részéből, tehát Dalmáciából került Verespatakra több társával (Bato Pr. ri Toves, Cerdo, Mico etc.). Mint katona is szolgált az Ala Equitum Illyricorum-ban, vagy a Vexillatio Equitum Illyricorum-ban, melynek veteránjait Hadrianus 129. március 22-én bácsátotta el a hadsereg kötelékéből (CIL. III. H. M. 33.)²² E veteránok, akik a legiok segédcapataiban szolgáltak leszerelésük után — mint azt egy, a Dunából előkerült iu. 102-ből származó bronz obsitlevél is igazolja — rendszerint megkapták a polgárjogot (CIL. XIV. d. 47. 45—46.) De valószínűleg nemcsak a X., hanem a XI. tábla munkaadója is római polgár volt. Neve Aurelius Adiutor. Valószínűleg az aranybányák procuratora mellett működő iroda vezetőjének (tabularius) hivatalsegéde: adiutor tabularii lehetett, akire

²² Király id. m. II. k. 218. l. — Egyébként azt, hogy a nevezett római polgár lehetett, valószínűsítik a verespataki mancipatios okiratok, amelyekben hasonló illír eredetre utaló nevű személyek kötöttek ilyen — elsősorban a római polgárok számára fenntartott — ügyleteket (pl. CIL. III. 944.). — De ha ez nem is áll, akkor is — mint E. Weiss (Peregrinische Mancipationsakte SZ. 1916. 47. k. 136—176. l.) és Király (id. m. II. 453. l.) a verespataki mancipatios okiratokra kimutatta — a szerződő feleknek legalábbis latinus Junianus-oknak kellett lenniök, akik tehát élők közti ius commercii-vel rendelkeztek.

foglalkozásának elnevezése ún. ragadványnév formájában rátapadt.²³ Az adiutorok majdnem kizárólag császári rabszolgák voltak az erdélyi aranybányáknál, akik szolgálati idejük letöltése után nyugdíjikkal együtt szabadságukat is megkapták.²⁴ Az viszont aligha lehet kétséges, hogy az államtól nyugdíjat húzó felszabadított császári rabszolgák nem a latini Juniani, hanem a civiljogilag felszabadítottak csónka civitas romana-ját nyerték el.

Némileg más a helyzet a IX. táblánál. A munkaadó: Socrates fia Socratio neve után ítélve görög ember volt, tehát feltehetőleg peregrinus. Ugyanakkor a munkavállaló neve: L. Ulpus Valerius. Az utóbbi felszabadított rabszolgára utal, aki valószínűleg Traianus császár szabadosa lehetett a nomen gentilicium (Ulpus — Ulpus Traianus) szerint. Osztályhelyzetét figyelembe véve azonban valószínű, hogy felszabadulásakor nem a római polgárságot, hanem csupán a latinus Junianus ius commercii-jét szerezte meg. Ez a ius commercii azonban élők közti forgalomban számára a római polgár helyzetét biztosította.

A fentiekből kitűnőleg e szerződések vagy polgár és peregrinus, vagy polgár és latinus Junianus, vagy peregrinus és latinus Junianus közt jöttek létre, tehát nem két peregrinus közt. Ez esetben pedig okirataink munkabérleti viszony létrehozására alkalmatlan római chyrographumok voltak. Ha azonban a szerződő felek status civitatis-ara vonatkozó feltevéseink tévesek is volnának, s a felek mindkettője peregrinus volna, még ebben az esetben is csak akkor lehetne a Volksrecht munkabérleti kötelmet keletkeztető cheirographon-járól szólni, ha a felek mindkettője mindhárom esetben ugyanazon helyről származott volna (ez pedig aligha feltehető, mert mint mondtuk, azok részben Illyriából vándoroltak be, részben görög vidékekről). Mitteis ui. rámutat arra,^{24/a} hogy a római polgárok és peregrinusok, valamint különböző származású peregrinusok között a ius gentium (tehát a Volksrecht-től különböző római jog) érvényesült, s csak ugyanazon származású peregrinusok közt alkalmazták hazai helyi fórumaik előtt azok hazai jogát. Ez pedig azt jelenti, hogy a fenti esetekben a ius gentium szerinti munkabérleti kötelmet csak bizonyító chyrographumokról van szó.

De okirataink csupán bizonyító erejére utalnak az alábbiak is:

az elszegődés ténye az okiratokban múltidőben van megjelölve;

a három okiratba foglalt nyilatkozat szerződést önmagában még akkor sem hozhatott létre, ha a munkaadó bérfizetési kötelezettségét rögzítette is. Hogyan tette meg ui. a munkaadó nyilatkozatát? Ha az okirat kiállítása előtt élőszóval, úgy a munkás elfogadó nyilatkozatának utólagos írásbafoglalását jelenti az okirat, s a szerződés konszenzualiter jött létre. Ha a munkaadó nyilatkozatát a munkás és közte történt előzetes megbeszélés alapján kiállított okiratnak a munkaadó részéről történt átvétele jelenti, úgy az utóbbi részéről az átvétel, a munkás részéről az átadás factum concludens. A szerződés tehát ismét csak konszenzualis. Litterálszerződés csak úgy keletkezhett volna, ha mindkét fél a másik részére munkavállalási, ill. bérfizetési nyilatkozatot tesz írásban és azt átadja a jogosultnak. Erre azonban nincs adat, vagy utalás a

²³ Buday (Római felirattan. Kolozsvár. 1914. 155. l.) mutat rá, hogy a servi publici felszabadulásuk után az illető község, testület nevéből, ahol szolgáltak, vagy foglalkozásukból képzett nevet kaptak.

²⁴ A tabulariusra, adiutorra nézve lásd CIL. III. 1466. 1468—1469. — Király: id. m. II. k. 453. l.

^{24/a} Mitteis id. m. 122. és k. l.

forrásokban^{24/b} (esetleg syngrapharól lehetne szó, ahol az okiratot mindkét fél aláírta, de ez nem a mi esetünk).

Marad tehát az, hogy a felek közti megegyezést a munkás írásbafoglaltatta, amivel nyilván együttjárt az is, hogy ez aktus költségeit ő viselte, hiszen az alacsony munkabérek valószínűsítik, hogy a munkás örült, ha munkát kapott. Ő volt ui. a gazdaságilag gyengébb fél, akire a másik a szerződés terheit hárította. Emellett nehéz anyagi helyzetének kihasználására utal az is, hogy a munkaadótól nem ő kapott biztosító okiratot (*cautio*), hanem neki kellett ilyet a munkaadó részére adni.

2. További kérdés az, hogy a fenti módon keletkezett munkabérszerződés hogyan szűnt meg. A római jog munkabérszerződéseit akár határozott, akár határozatlan időre szólhattak. Amennyiben határozott időre szóltak, ez az időtartam általában egy év volt.²⁵ Erre látszik utalni okirataink közül a IX. számú okirat, mely szerint a munkaviszony az okirat kiállításának napján (165. év, október 23-án) kezdődik, s tart a következő év ugyanezen hónapjának közepéig (idusáig). Ezzel szemben a X. tábla chyrographuma szerint a munkaviszony 164. év május 20-án kezdődik és tart a legközelebbi november 13-ig (ex hac die in idus Novembres proximas), tehát éppen félévre szól. A XI. táblánál a szöveg töredékes volta miatt nem állapítható meg az, hogy a munkaviszony mikor kezdődött, azonban a munkaviszony megszűnési határideje szintén november 13. A határidő meghatározásából (ex hac die in idus Novemb. proximas) egyébként hasonló féléves szerződésről lehet beszélni, mint az előbbi táblánál. Azt, hogy ezek a szerződések a szokásos egyéves időtartamtól eltérnek, talán arra lehet visszavezetni, hogy a bányákat a téli időszakban (november és május között) vízbetörés fenyegette, vagy pedig ha aranymosásról is volt szó, úgy a fagyos idő e munkát ezekben a hónapokban akadályozta, tehát nem volt rentabilis a bányát üzemeltetni. A vízbetörés lehetőségére egyébként úgy a X., mint a IX. tábla utal (quodsi fluor inpedierit; ... inpedierit ...).

Kérdés, hogy a határozott időtartamra szóló szerződéses viszonyok rendeltetésszerű megszűnési módjukon kívül (az idő eltelte) másként is megszüntethetők-e?

Határozatlan tartamú munkabérelti szerződésnél bármelyik félnek joga volt bármikor a felmondásra. Az ilyen munkabérszerződésnél az egy napra eső munkát mintegy resnek, ill. pénzegységnek kezelték (az obligatio ezért itt »dare«-t jelent);²⁶ itt éppúgy, mint a bérlet más fájánál napról napra fennállott a felmondás lehetősége, hiszen e munka végeredményben napszámos munka volt. (Ebből következett az is, hogy felmondási idő nem volt.²⁷) A mi esetünkben azonban határozott tartamú munkabérszerződésről van szó. Kérdés, hogy ezen belől joga lehetett-e egyik, vagy másik félnek a lejárat előtt fel-

^{24/b} Kivételképpen látunk erre példát a VI—VIII. század felsőegyiptomi kopt-nyelvű okiratai közt, de ott is csak Hermopolisban talált ún. szümfónon ügylet kettős okirataiban. Steinwenter szerint azonban itt is csak a konszenzuálszerződés írásbafoglalásáról van szó. (id. m. 41. l.)

²⁵ Dernburg: Pandekten (Berlin. 1889.) II. k. 301. l. — Beck: Zur Entstehung des röm. Mietvertrages. Festschrift Hans Lewald. Basel. 1953. 5. l. Hasonlóképpen az ún. VI—VIII. század felsőegyiptomi kopt-nyelvű munkabérszerződéseinek (Steinwenter: Das Recht der koptischen Urkunden. München. 1955. 42. l.)

²⁶ Beck: id. m. 5. l.

²⁷ Dernburg: id. m. II. k. 301. l.

mondani. A forrásokból kitétszöveg — s erre utalnak viasztabláink is — a lejárát előtt csak előre kikötött elállási (felmondási) jog számolhatta fel a munkabérviszony hatályát. A »quod si invito conductore recedere aut cessare voluerit dare debebit in dies singulos HS V numeratos« (X. tábla) szövegrészből a contrario következik ez. Ha a munkás a munkateljesítést a lejárát előtt megszüntette, a fentiek szerint minden hátralevő napért a lejárátig 5 sester-tius (1 és ¼ dénár) bírságot köteles fizetni. Ha viszont a munkaadó hagyatja abba a munkát a lejárát előtt, úgy az általános római jogi szabályok szerint a hátralevő időre jár a bér. Erre az alábbi szövegből lehet következtetni: »qui operas suas locavit, totius temporis mercedem accipere debet, si per eum non stetit, quo minus operas praestet« (Dig. 19. 2. 28. pr. Paulus.).

A munkás halála a munkabérleti viszony hatályát megszüntette, (ha azt személyesen kellett a munkásnak teljesítenie). A munkaadó halála a szerződést nem szünteti meg az általános szabályok szerint, ha azonban a jogutódok szerződésileg kötött szolgálatait nem veszik igénybe, úgy határozott tartamú bérletnél a hátralevő időre a bért meg kell fizetniök Antonius és Severus császárok rescriptuma szerint (Dig. 19. 2. 19. 9.).

A fenti két forráshelyben foglaltak azonban a II. és III. fordulójáról származnak, s így nagyon valószínű, hogy ezek a munkások érdekeit is szem előtt tartó intézkedések okirataink létrejöttének idején ismeretlenek voltak. Ez feltétlenül komoly bizonytalanságot jelentett a joggyakorlatban, amit a munkaadók a maguk részére használtak ki, hiszen ez időben a rabszolga még több lévén, mint egy fél századdal később, a munkások igényei csak a leg-szerűesebb keretekben érvényesülhettek.

3. Szólnunk kell végül okirataink alakszerűségeiről. Az általános nézet az, hogy mind a pompéji viaszlapok, mind a dáciaiak alakszerűségeik szerint két részre oszthatók.²⁸ Lehettek *testatio*-k, amelyek jogügyleteknek bizonyítás kedvéért való írásbafoglalását jelentették objektív fogalmazásban és *chyrographumok*, melyeket a nyilatkozattevő szubjektív fogalmazásban állított ki. Az előbbieket dáciai példányai rendszeren hét tanú pecsétjével voltak ellátva, míg az utóbbiaknál 1—3 tanú és az érdekelt fél kezeirása jelentette a hiteles-séget.

Fischer²⁹ megállapítása szerint a dáciai okiratok mindkét formájánál döntően hellén hatás mutatkozik, amely mellett lényegtelené válik a római jog hatása. Ezt az álláspontot azonban aligha tehetjük magunkévá. Ha a *testatio*ok legtipikusabb példáit nézzük, a *mancipatio*kat bizonyító okiratokat, úgy azt látjuk, hogy ezekbe sajátos római, civiljogi tulajdonátruházó szerződés van foglalva, a maga idők folyamán átalakult, de mégis civiljogi formalitásaival együtt. Erre utal az öt *mancipatio*s tanúból, a *libripens*ből és a tulajdon-szerzőből adódó hét személy, akik megpecsételik az okiratot. Görög hatás itt kizárólag a civiljog ősi tipikus szóbeli tanügyletének: a *mancipatio*ok bizonyítás-megkönnyítés céljából való írásbafoglalása. (A hét pecséttel való ellátás egyébként a *praetori végrendelet*nek is sajátja.) De hogy állunk a *chyrogra-*

²⁸ A pompéji okiratokra nézve lásd Erman: Die pompejanischen Wachstafeln. SZ. 1898. 20. k. 175. és k. 1.; a dáciaiakra nézve Brunner: Zur Geschichte der röm. und germ. Urkunde. 1880. és Steinacker: Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde. Leipzig—Berlin. 1927.

²⁹ Fischer: A dáciai viaszostablák okleveles gyakorlata. Szentpétery-Emlék-könyv (Bp. 1938.) 156—168. 1.

phumokkal? A fentiekben utaltunk arra, hogy ha ezek ugyanazon illetőségű peregrinusok közt jöttek létre, hellenizált birodalmi területen, úgy főleg pénzbeli kötelezettség keletkeztetésére voltak alkalmasak a daneion-ügylet kereteiben, ha azonban római polgárok és peregrinusok viszonylatában szerepeltek; legfeljebb a hiányzó stipulatiót helyettesítették, s kötelemkeletkeztető hatályuk korlátozott volt. Lényegében ezek az okiratok, ha római chyrographumoknak minősültek, csak bizonyító okiratok voltak, s nem absztrakt kötelmeket szülő tények. A chyrographumoknál tehát szintén római hatás mutatkozik, ha azok nem peregrinusok egymásközi ügyelteit foglalják magukban.

Ami most már közelebbről okirataink alakszerűségeit illeti, ezekre sajnos csak a X. táblából következtethetünk, mert a másik kettő záradéka vagy részben, vagy teljesen hiányzik. *Kelettel* vannak ellátva oly módon, hogy az okirat kiállításának napja az okirat bevezető soraiban szerepel (»Macrino et Celso cos. XIII kal. Junias« és »Laeliano et Pastore cos. X kal. Novembr.«³⁰); míg a kiállítás helye az okirat záradékában (»Actum Immenoso maiori« és »Actum Alb. maiori«). A *tanúk* nevei csak a X. számú okiraton maradtak meg. Elsőnek írta alá az okiratot írója, másodiknak egy, az okirat szövegében nem szereplő személy (tisztá tanúzási szerepe nyilván csak ennek volt), harmadiknak pedig a munkavállaló aláírása szerepel, amit azonban az írni nem tudó Memmius Asclepi helyett az okirat készítője írt. Persze felvetődik a kérdés, hogy mit kellett bizonyítania e tanúknak, s minden esetben két tanú szerepelt-e az okiratokon? Miután a dáciai viasztablákon előfordul, hogy csak egy tanú szerepel, feltehető, hogy a második aláírás által jelzett tanú (Socratio Socratio) csupán a munkaadó bizonyítási helyzetének megkönnyítésére volt szükséges, mert ő írni-olvasni tudó ember volt, s így azt kellett tanúsítania, hogy az okirat írója az *analfabéta munkavállaló nyilatkozatába foglalt szerződést foglalta írásba és nevét írta alá*. Ha a munkavállaló maga írta volna a nyilatkozatot, feltehetőleg egy tanú is elegendő lett volna. Végeredményben megállapítható, hogy *a római jog a chyrographum teljes bizonyító erejéhez strikte előírt formalitások betartását nem kívánta meg, legfeljebb 1 tanú szerepét.*

IV.

1. Három viaszostáblánk által bizonyított *munkabérszerződések alanyainak* status civitatisával már foglalkoztunk.

Problémaként merül fel a kérdés, hogy a három conductorként szereplő személy milyen minőségben kötötte a munkabérszerződést az említett munkavállalókkal (locator):

mint az állami aranybányák tisztviselői, az állam nevében,

mint magánbányák tulajdonosai, vagy

mint állami bányák haszonbérlei, akiknek szabad bérmunkásokra volt szükségük?

Az első eset állam által kötött locatio conductio operarumot feltételez az állam, mint conductor és a munkavállaló, mint locator között. Ennek lehetősége ellen a következő érvek szólnak:

³⁰ Macrinus és Celsus consulokról az iu. 164., Laelianusról és Pastorról a 163. évet nevezték el.

az állami locatio conductio megkötését csak meghatározott állami tisztviselők bonyolíthatták le. Rómában e funkció a censorokat terhelte (vagy az őket helyettesítő más főbb magistratusokat).³¹ Kérdés, hogy a provinciákban e funkció kinek hatáskörébe tartozott? Erre nézve határozott és megbízható adataink nincsenek. De esetünkben a kérdés szűkebb körre szorul, s így a megoldás is könnyebben adódik. A dáciai aranybányászat élén, mint polgári tisztviselő a procurator aurariarum állott (CIL. III. 1312. 1313. 1311). A procurator aurariarum helyét Marcus Aurelius alatt, tehát okirataink keletkezése idején a procurator Augusti foglalta el (a CIL. III. 1310. szerint ez ekkor Macrinus Macrus volt). Ha tehát állami bérleti ügyletek kötéséről volt szó, úgy azokat, amelyek a bányákkal kapcsolatosak, e procuratorok végezhették, vagy legalábbis megbízottjaik, akik a római államot képviselheték. Ezt erősíti meg a Hadrián utáni korból, tehát okirataink keletkezési idejéből származó lex metalli Vipascensis, amely egy luzitán-földön (Portugália) levő bányavidék részére készült lex dicta volt. E szerint ez az állami bányaterület (a vipascái bányagazdaság) a procurator metallorum igazgatása alatt állt, aki a bányagazdaság területén levő egyes aknák eladását, s ennél fogva feltehetőleg bérbeadását is intézte, hiszen a lex nagyobb része állami bányabirtokok haszonbérelőinek jogait és kötelezettségeit rendezi,³² ezeknek pedig nyilván a procurator metallorum adta a bányaterületet haszonbérbe.

Arra, hogy a verespataki területen az államot képviselő tisztviselőkkel kötötték volna e szerződések, semmiféle adat sincs, legfeljebb azt lehetne feltételezni, hogy »Aurelius Adiutor« a maga teljes egészében nem név, hanem »Aurelius adiutor tabularii«-t jelent. Tekintettel azonban arra, hogy a másik két tábla vitathatatlanul magánszeméllyel kötött bérleti szerződésről szól, s még az sem tételvezhető fel, hogy itt a római jogban egyedül ismert közvetett képviselőről lett volna szó, mert az állam nevében ügyletet kötő tisztviselő ténye közvetlenül jogosítja és kötelezi az államot³³ (eltérőleg a ius privatum szabályaitól), az »Adiutor« szó — tehát eredeti értelmezésük szerint — személynevet jelent;³⁴

de ellentmondani látszik az első feltevésnek azon kutatási anyag, amely az állam által magánosokkal kötött szerződések tárgyára vonatkozik. Mommsen mutatott rá arra, hogy az állami tisztviselők által az állam nevében kötött szerződések tárgy szerint általában három kategóriába voltak oszthatók: 1. vételi szerződések állami vagyonná lett elkobzott javakra, hadizsákmányra, amelyet a quaestorok bonyolítottak le, 2. állami vagyon bérbeadására, vagy közmunkák vállalatbaadására irányuló censori szerződések (locatio conductio rei és operis), valamint 3. ún. apparitor-szerződések, melyeknek tárgya az volt, hogy az állam egyes hivatalokba (pl. praetorok mellé) szakértő segédszemélyzetet fogadott fel, ún. apparitorokat (locatio conductio operarum).³⁵ Fizikai

³¹ Bruckhardt: Zur Geschichte der locatio conductio (Basel, 1889.) 19. 1.

³² Bruns: Fontes. I. 289—293. 1.

³³ Burckhardt: id. m. 20. 1.

³⁴ Hasonló problémát vet fel Szilágyi (Aquincum. Bpest. 1956. III. 1.) a CIL. III. 13. 387. sz. következő szövegű sírfelirat kapcsán: »Apro Atiutori Vomera Procula mater viva fecit...« Az elhalt nevét Szilágyi is Aper Atiutor-nak olvassa, bár némi aggályai vannak, hogy nem egy »hivatalsegéd« foglalkozású Aper nevű személyről van-e szó.

³⁵ Mommsen: Die röm. Anfänge von Kauf und Miete. SZ. 1884. 5. k. 267. 1. és Düll: Zur Apparitorenfrage. SZ. 1943. 53. k. 394—395. 1.

munkásoknak közvetlenül az állami üzemekbe való felfogadása tehát kevésbé volt valószínű, már csak azért is, mert okirataink keletkezésének idején az állami bányákat még legnagyobbbrészt rabszolgák művelték.³⁶

ellene szól végül az első feltevésnek a három okirat léte, formája és tartalma is. Okirataink, mint megállapítottuk, kizárólag bizonyítás céljából készültek. Az állami bérleti szerződéseknél viszont ilyen bizonyítási eszközre aligha volt szükség, hiszen az állami locatio conductio a legnagyobb nyilvánosság mellett, árverésen kötött, csupán az állami ajánlatot kellett (az eladó vagy bérbeadó állami vagyontárgyakra, közmunkák vállalatbaadására, vagy az apparitorok hivatali kötelezettségeire nézve) írásban, az árverés előtt közzétenni (Dig. 19. 2. 29.). A bizonyítást a fórumon végbe menő árverés nyilvánossága tette könnyűvé. De ha mégis okiratba foglalták volna az ilyen szerződéseket, úgy az állam nevében ajánlatot tevő tisztviselő nyilatkozatát kellett volna az okiratba felvenni, s nem a legkevesebbet követelő apparitorjelölt, vagy vállalkozó, ill. a legtöbbet ígérő vevő, vagy állami vagyonbérelő nyilatkozatát. A szerződéskötés alapja ui. az államot képviselő tisztviselő szerződéstervezetet jelentő és az írásbeli ajánlattal egyező szóbeli ajánlata volt.³⁷ Ami végül az okirat tartalmát illeti, a censori locatio conductio által létesített jogviszony tartama általában nem lehetett volna oly rövid, mint okiratainkban (1/2 év). Stoll³⁸ rámutat arra, hogy a ius publicum szerinti bérleti viszonyoknál az 5 éves időtartamot általában szigorúan be is tartották. Ezek szerint okirataink nem utalhatnak az államot képviselő tisztviselő és szabad bér munkás közti szerződésre.

Második lehetőség — mint említettük — az, hogy a munkaadó maga bányatulajdonos volt. Ezt a kérdést az a körülmény dönti el, hogy aranybányák állhattak-e a római birodalom e korszakában magántulajdonban. A lex metalli Vipascensis tartalmaz olyan kitétel, hogy »ex pretio puteorum, quos procurator metallorum vendiderit« (15. sor), ami arra utal, hogy vipascai bányakerület procuratorá egyes lehelyeket az állam képviselőjeként eladhatt, de a törvény maga mindenütt csak ezüst és rézérc kiaknázásáról szól (46—47. 56. s.), aranyról nem. Hogy azonban mind aranybányák tulajdonosa, mind pedig aranykutatók lehettek magánosok, még a császárkorban is, erre több adat utal. Tiberius Gracchus és Caius Claudius mint censorok, az ie. 168. évben a macedon területen eltiltják magánosoknak az aranykutatót (Liv. 63. 16. — 45. 18.). Tacitus (Ann. 6. 19.) utal arra, hogy Tiberius császár Sextus Mariust arany- és ezüstbányáitól büntetés fejében megfosztotta. Arra, hogy magántulajdonban aranybánya nem állhatott, legfeljebb Paulusnak Severus császár edictumához írt kommentárjából lehet következtetni, erre is csak Ulpianus edictumkommentárja XXXV. könyvének töredékével való egybevetéséből. E szerint:

»Si lapidicinas vel quae alia metalla pupillus habuit stypteriae, vel cuius alterius materiae, vel si cretifodinas, argentifodinas, vel quid alius hic simile« (Ulp. 1. XXXV. ad Ed. Dig. 27. 9. 3. 6.);

³⁶ Az augusztuszi korban élt Diodorus (5. 38.) szerint az állami bányákat Hispaniában összevásárolt rabszolgacsoportok művelik, s ezekkel kutattatják a nemes fémeket.

³⁷ Burckhardt: id. m. 20. l.

³⁸ Stoll: Übersicht über die italienische Rechtsliteratur 1915—1922. SZ. 1927. 27. k. 533. l.

»quod tamen privatis licet possidere« (Paul. 1. sing. ad Or. divi Severi. Dig. 27. 9. 4. 6.)

»magis puto ex sententia Orationis impediri alienationem« (Ulp. ugyanott. Dig. 27. 9. 5. pr.).

Az idézett hely azt mondja, hogy csak a kő-, kréta-, ezüstbányák, s hasonlóak lehetnek magánosok tulajdonában. Az aranybányákat kihagyja, s ezzel arra látszik utalni, hogy Septimius Severus oratioja ezeket állami monopoliumnak nyilvánítja. A Dig. 27. 9. 3. 6. azonban Schönbauer³⁹ szerint a »vel quae — metalla« és »stypteriae — simile« részben interpolációgyanus, s így még az a feltevés is kétséges, hogy a III. század elejétől, tehát okirataink keletkezését követő időtől az aranybányászat kizárólag állami kézben lett volna. Ebből következtethetők *munkásainkat felfogadó személyek maguk is lehetnek a bányák tulajdonosai.*

A harmadik lehetőség az, hogy a munkásokat felfogadók állami tulajdonban álló aranybányák bérlői voltak. A vipascai bányauradalom rendtartása szerint a bányaterület ugyan mint állami tulajdon a procurator metallorum igazgatása alatt áll, azonban lényegében az egész terület bérebe van adva, bár kutatási joga nemcsak a bérlőnek, hanem másoknak is van. Sőt — mint Schönbauer⁴⁰ az 58—60. sorok kapcsán kifejti — a hat-hónapnál régebben műveletlenül hagyott aknák szabad foglalás tárgyai, azonban azzal, hogy a foglalónak a kitermelt érc felét, régi szokás szerint, az államkincstár részére kell beszolgáltatni, a részes művelés szabályainak megfelelően (colonia partitaria), s ezenfelül a bérlőnek is be kell jelentenie a foglalás tényét. Kérdés, hogy a verespataki kerület aranybányáiban hasonló lehetett-e a helyzet, mint a vipascai ezüst- és rézbányáknál? Arra, hogy a dáciai aranyvidék állami tulajdonba került, a procurator aurariumum tisztsége látszik utalni. Tekintettel arra, hogy a verespataki terület közismerten a legnagyobb jelentőségű volt az egész aranyvidéken, feltehető, hogy ez közvetlen állami kezelésben állott. Erre a tényre látszik utalni az a széles tisztviselői kar, amelyről a fentiekben részben már szóltunk (procurator, tabularius, adiutores, librarii, dispensator).⁴¹ Ennek ellenére nem lehet kizárt, hogy egyes bányarészeket a verespataki aranyterületen is haszonbérebe adták. Aranybányák haszonbérletére ugyan adatunk nincs, de tudunk arról, hogy pl. kincstári sóbányákat és erdőket az Apulumba való Aelius-család egyik tagja, P. Aelius (CIL. III. 1209. 1363.) haszonbérletre. Így elképzelhető az, hogy a legrosszabb minőségű bányákat, amelyeket kevésbé volt rentabilis az államnak saját kezelésben tartani talán a talaj aranszegénysége, talán a gyakori vízbetörés veszélye miatt (amelyre a táblák is utalnak), magánvállalkozóknak adták haszonbérebe. Ilyen módon *nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy a munkásainkat szerződött személyek a bányákat az államtól haszonbérletbe bíró bányavállalkozók voltak.*

2. További kérdés, *hogy e bányatulajdonosok, vagy vállalkozók milyen jogviszonyban állottak az állammal.* Ami az előbbi kérdést illeti, erről kellő adatok hiányában nem sokat mondhatunk. Az kétségtelen azonban, hogy a bányatulajdonos az állammal őt adófizetésre kötelező államigazgatási jog-

³⁹ Schönbauer: Beiträge zur Geschichte des Bergbaurechts (München. 1929.) 141. és k. l.

⁴⁰ Schönbauer id. m. és Vom Bodenrecht zum Bergrecht. SZ. 1935. 55. k. 211—212. l.

⁴¹ CIL. III. 980. 1466. 1468. 1469. 1074. 978.

viszonyban volt. Miután pedig a provinciái adók nemcsak a császári kincstárnak legfontosabb jövedelemforrásai, de a provinciái helytartónak és tisztikarának legjelentősebb vagyonforrását képezték, így ezek az adók feltehetőleg magasak lehettek. *Ha tehát a bányatulajdonos megfelelő jövedelmet akart húzni bányájából, bér munkásaiból a maximumot kellett kipréselnie.* Hasonló lehetett a helyzet, ha haszonbérő műveltette bér munkásokkal a bányát. Gaius az Edictum provinciale-hoz írt kommentárjának XIII. könyvében a következőket mondja:

»Sed et hi, qui salinas et cretifodinas, et metalla habent, publicanorum loco sunt.« (Dig. 39. 4. 13. pr.).

A szöveg látszólag arra utal, hogy a magánbányatulajdonosok lényegében a publicanusokat, azaz a provinciák adóbérlőit helyettesítik. Ez az értelmezés azonban aligha helyes. Ulpianus adictum-kommentárjának XXXVIII. könyvében a következőket mondja: »Publicani autem dicuntur, qui publica vectigalia habent conducta« (Dig. 39. 4. 12. 3.). A két szöveget összevetve az előbbi sokkal inkább úgy értelmezendő, hogy »qui... metalla habent conducta«, tehát, akik ércbányákat bérelnek.⁴² Ezzel a kitétellel Gaius azt akarta kifejezésre juttatni, hogy egyforma helyzetben vannak azok, akik a provinciák adóit (publica vectigalia), ill. fém- és egyéb bányáit bérelik. A publicanusokról viszont Livius azt mondja, hogy »ahol megjelennek, a ius publicum üres szóvá változik, s a szövetségesek szabadságának árnyéka sem marad meg« (45. 18. 4.). Ha tehát Gaius a bányavállalkozókat a római uralkodó osztály álszent megvetésével kezelt publicanusokkal hasonlítja össze, elképzelhető, hogy ezek is végsőkig kizsákmányolták bányamunkásaikat. (Valószínű, hogy a haszonbér — ha esetünkben erről van szó — a részes haszonbérlet szabályai szerint igazodott [feles haszonbérlet], mint azt Schönbauer a vipascai bányákra vonatkozóan kifejti.) De e kizsákmányolásra rá is szorította őket a bányát haszonbérbeadó állam és a haszonbérő közti jogviszony sajátos strukturája is, amely alapjában eltért a magánosok közti locatio conductio rei által teremtett jogviszony szerkezetétől. A dolog- (jelen esetben a bánya-) bérlő a jogviszonyból eredő igényeivel nem fordulhat — mint magánosok közti bérleti viszony esetén — a bírósághoz, hanem a bírói út kizárásával közvetlen a kincstárhoz. Az illetékes tisztviselő (rendszerint, aki a szerződést az állam nevében megkötötte) szabad mérlegelés alapján dönt ilyen esetben a magát megkárosítottnak tekintő bérlő állítólagos kára, s annak megtérítése tekintetében. Az állam viszont, ha a haszonbérő nem fizeti a haszonbért, vagy általában e kérdésben probléma merül fel, szintén bírói út kizárásával, közvetlenül érvényesítheti igényeit tisztviselői útján.⁴³ *A bányát haszonbérbeadó állam és a haszonbérő közti ez a sajátos alá- és fölérendeltségi viszony alapos indokául szolgált annak, hogy a haszonbérő, mint gazdaságilag erősebb, gazdaságilag gyengébb munkásait teljesítőképességük végső határáig hajszolja.*

3. Vizsgálандó ezután a munkabérszerződés másik alanyának, a bér munkásnak kiléte, helyzete.

A korábbiakban már rámutattunk, hogy okirataink munkavállalói valószínűleg nem voltak római polgárok, polgárjoguk révén ui. más megélhetést is választ-

⁴² Lásd Corpus Juris Civilis. Ed. Fratres Kriegelii. (Stuttgart. 1887. Imp. XVII.) I. k. 695. l. 6. jz.

⁴³ Burckhardt: id. m. 22—23. l.

hattak volna.⁴⁴ A rómaiak szemében a munka a mai értelemben megvetendő volt. A munkán, mint szerző tevékenységen a rómaiak — mint arra Oertman⁴⁵ rámutat — sohasem bérmunkát értettek, hanem ez a »munka« a rablásban, foglalásban (rapere, oocupare) állott. Igen jellemzően fejezi ezt ki Gaius (4. 16.) »maxima sua esse credebant, quae ex hostibus cepissent«. A rómaiak a tulajdonban látták a gazdasági erőt, s a bérelti viszony mindig a gazdasági gyengeség jele volt, mert azt jelentette, hogy az illető nem rendelkezik azon vagyontárgyak tulajdonával, amelyekre szüksége lenne. Így Martialis (Epigr. 8. 61.) kijelenti, hogy a bérelt közlekedési eszköz használata nem előkelő. Ez a társadalmi lebecsülés a kishaszonbérlore és a bérmunkásra nézve egyaránt általános volt, s talán csak a munkabérlő (conductor operis) lehetett némi kivétel, bár e minőség nála is annak a kifejezésrejutása volt, hogy nincs tulajdonában rabszolga. Mégis, mivel a császárkorban a nagybirtokosok is foglalkoztattak bérmunkásokat, így ez az értékelés bizonyos mértékben módosult, különösen a rabszolgák számának ritkulásával. Egyébként ez a folyamat a bérmunkásoknál is némileg fennáll, mert már a dominatus idején, mint Taubenschlag⁴⁶ erre rámutat — kihangsúlyozzák, hogy annál, aki szabad bérmunkára elszegődik, ez személyjogi változást nem eredményez (e felfogás természetesen a rabszolgák ritkulásának ideológiai következménye).

Arra, hogy ezek a munkások milyen körülmények közt éltek, annyi adatunk sincs, mint a vipascai állami bányauradalom munkásaira nézve, akikről tudjuk, hogy csak az uradalom bérlője által fenntartott műhelyekből szerezheték be szükségleteiket (lábbelikészítő műhely), csak a bérlő által fenntartott borbélyműhelyben nyíratkozhattak, s valószínűleg az állam által létesített, de külön bérlő által üzemeltetett fürdőben fürödhettek; jövedelmük tehát közvetlenül a bányaterület bérlőjéhez került vissza, s közvetve a kincstárhoz. Ilyen mértékű szervezettséget nem látunk a verespataki állami bányák területén. Ennek oka talán az, hogy itt maga az állam saját kezelésben tartotta a bányákat, s csak kivételesen, egy-egy kisebb bányát üzemeltethettek magánosok. Az állami apparátus viszont nem volt elég mozgékony ilyen üzemek fenntartására, míg a kis bányabérlők nem bírtak kellő anyagi erővel ilyen vállalkozásokhoz. Társadalmi helyzetüknek megfelelően műveletlenek is voltak, hiszen írni, olvasni egyikük sem tudott (»quia se litteras scire negavit«), ami egyben arra is utal, hogy katonai szolgálatot nem teljesítettek, mert a kiszolgált katonák általában nem voltak analfabéták.

A munkások azonban maguk részéről bizonyos mértékben szervezkedtek. Az erdélyi területen levő Germizara-ban egy collegium aurariorum-ra van adatunk (CIL. III. 941.), amin feltehetőleg aranybányamunkások szervezetét értjük. Részletesebb adatokat nyújt ennél az a viaszostábla, amely az Alburnus maiorban levő temetkezési egyesületről szól (CIL. III. 924.). Ez az egyesület aranybányamunkások egyesülete lehetett (a tagok között lehettek persze peculium-

⁴⁴ Előfordulhatott ugyan az, hogy esetleg polgár is bérmunkát vállalt, mint pl. Plautus, akiről Gellius írja (N. Att. 3. 3. 14.), hogy vagyonát vállalkozásokban elvesztve, hogy élelméről gondoskodhassék, egy molnárhoz szegődött kézimunka-hajtására. Ez azonban inkább csak Itáliában volt lehetséges, kevésbé a provinciákban, ahol a római polgárok tekintélyét, s így az Imperium Romanum-ét is aláásta volna ez a tény a bennszülöttek előtt.

⁴⁵ Oertmann: Die Volkswirtschaftslehre der Corpus Juris Civilis. (Berlin, 1891.) 77. 1.

⁴⁶ Taubenschlag: Röm. Privatrecht zur Zeit Diocletians. 1923. 223. 1. 6. jz.

mal rendelkező rabszolgák is), amelynek tagjai kötelesek voltak az alapszabályokban megírt módon temetkezési járulékokat fizetni (a rabszolgák különvagyonukból) időnként közgyűlésre összejönni, tisztikart választani, viszont a collegium temetésükről, s talán segélyekről is gondoskodott. A tisztikar élén a collegium magistere állott, mellette quaestorok működtek. Ügylátszik azonban, hogy Alburnus maiorban a kereseti viszonyok igen siralmasak lehettek, mert ez az iu. 167. február 9. napján kelt oklevél arról is tudósít, hogy a kérdéses időpontban az eredeti 54 tagból már csak 17 maradt a községben, a többiek elvándoroltak. Miután a tagok közgyűlést régen nem tartottak, a temetkezési járulékokat nem fizették be, a tisztikar a collegiumot feloszlottnak nyilvánítja. *E collegiumok jelentősége annál nagyobb volt Dáciában, mert itt a leigázott nép minden alkalmat megragadott a felkelésre, s e collegiumok — mint Maskin mondja⁴⁷ — már »a köztársaság végétől mintegy politikai klubokká fejlődtek, a provinciákban pedig megkönnyítették a felkelések megszervezését«.*

V.

1. A továbbiakban *munkabérszerződéseink tárgyát* kell vizsgálat alá venniünk. E tárgy a munkának előírt időn keresztül való végzése, s a munkadíj.

A végzendő munka: aranyfejtés (opus aurarium). Ez a X. és XI. táblában expressis verbis ki van emelve, a IX. táblából azonban hiányzik. Tekintettel azonban a három okirat úgyszólván azonos szövegére, továbbá arra, hogy a IX. táblában is szerepel az »inpedierit« szó, mint egy szövegrész töredéke, ez pedig a X. táblában oly vonatkozásban nyer alkalmazást, hogy »ha vízáradás akadályozza a munkát« (quodsi fluor inpedierit), nyilvánvaló, hogy itt is aranyfejtési munkáról van szó. Hogy azután ez vajon aranytartalmú kőzet kicsákányozására, vagy aranymosásra irányul, az okiratokból nem tűnik ki. A verespataki bányáuregek mindenestre az előbbire utalnak, emellett azonban az aranymosás lehetősége sincs kizárva.

A munka végzésére vonatkozólag az okiratok csupán azt mondják, hogy:

»operas sanas valentes edere debebit conductori supra scripto«.

E kitétel kapcsán felmerülő kérdés az, hogy a szerződő munkavállaló maga, saját személyében köteles-e a munka végzésére, vagy betegsége, vagy más akadályoztatása esetére állíthat-e helyettesítést? E tekintetben az irodalomban a nézetek már régen megoszlanak.⁴⁸ Dernburg mereven arra az álláspontra helyezkedik, hogy »a munkásnak a szolgáltatást személyesen kell elvégezni, mert az ő személyes szolgálatai vannak bérbeadva. A munkaadó tehát nem köteles helyettesítést tőrní«. Karlowa elveti ezt a merev álláspontot. Dernburg nézetét látszik alátámasztani Celsus álláspontja, mely szerint:

»Celsus libro sexto Digestorum putat, eam esse causam operarum, ut non sint eadem, neque eiusdem hominis; ... nam plerumque robor hominis, aetas, tempus, oportunitas naturalis mutat causam operarum« (Dig. 12. 6. 26. 12.);

⁴⁷ Maskin: id. m. 370. 1. és Staerman: A rabszolgakollégiumok és familiák a császárság korában. Szovjet Régészet. IV. Magy. Nemz. Múzeum kiad. 1953. 12. és k. 1.

⁴⁸ Dernburg: id. m. II. k. 301. 1. és Karlowa: id. m. II. k. 643. 1.

e szerint nem mindegy, hogy ki végzi a munkát; a munkás ereje, kora stb. befolyásolják ui. azt. Ugyanakkor azonban Ulpianus a fizikai munkával kapcsolatban a következőket mondja:

»fabriles autem aliaeve eius generis sunt, ut a quocunq[ue] cuicunq[ue] solvi possint«. (Dig. 38. 1. 9. 1.).

E szerint a fizikai munka olyan természetű, hogy azt bárki elvégezheti. A két ellentétes álláspont nem teszi lehetővé annak megállapítását, hogy a kérdésben mi volt a klasszikus kor álláspontja. Az irodalom mindkét forrás-helyet részben, vagy egészben interpolálnak tekinti.⁴⁹ A klasszikus jog tehát e tekintetben úgy látszik, nem foglalt határozottan állást. Ez pedig azt jelenti, hogy a kérdést a konkrét körülményekből kiindulva kell eldöntenünk, figyelemmel az iu. II. század viszonyaira.

Úgy véljük, hogy a komolyabb szakértelmet igénylő fizikai munka esetében inkább a Dernburg-féle álláspont, míg a tanulatlan munkás által végzendő munka tekintetében a Karlowa-féle álláspont jöhet figyelembe. Elsősorban azonban az a döntő, miként állapodtak meg a felek e kérdésben.

Okiratainkban a »se locasse« kifejezésen kívül az »operas suas locavit« kitétel is szerepel. A »saját munkáját bérbeadta« kifejezés megszorítólag úgy volna értelmezhető, hogy e kitéttellel a felek kizárták azt, hogy a munkás helyettest állítson, ha akadályozva volna a munka végzésében. Tekintettel azonban arra, hogy a »se locasse« és az »operas suas locare« kifejezések a munkára való elszegődésnek szokás szerinti megjelölései a római jogi terminológiában ez a kitétel eligazítást nem adhat. Így az okirat további szövegéből kell támpontot keresnünk.

Az »operas suas valentes edere debebit« kitétel előtt a X. táblában a »suas« szó, a IX. és XI. táblában a »quas« szó szerepel az okiratok jelenleg elfogadott olvasási módja szerint. Ez arra látszik utalni, hogy míg a X. táblánál »suas operas... edere debebit« kitéttellel a felek akarata a munkás személyes munkájára kívánt szorítkozni, addig a másik két táblánál a »quas operas... edere debebit« kitéttellel fenntartották a felek azt a lehetőséget, hogy a munkás akadályoztatása esetén mást is beállíthasson maga helyett. Ennek a nézetnek azonban ellentmondani látszanak az alábbiak:

az okirat szövege úgyszólván teljesen azonos, ezért nem valószínű, hogy az elsőnél a »suas« szó, míg a másik kettőnél a »quas« szó szerepel, hanem valószínűleg mindhárom esetben a »quas«, a »suas« a X. táblánál helytelen olvasás eredménye is lehet. Ez azért is valószínű, mert a két utóbbi táblánál a szöveg e részt nem töredékes, míg a »suas« szónál az (s...s);

tekintettel továbbá arra, hogy itt durva és nehéz, speciális szakismereteket nem kívánó munkáról van szó, amire a munkást pár nap alatt, sőt hamarabb is be lehet tanítani, aligha képzelhető el, hogy a felek kizárni kívánták a helyettesítés lehetőségét, hiszen a szerződés tartalmát diktáló, gazdaságilag erősebb félnek éppen az volt az érdeke, hogy ez a lehetőség kizárva ne legyen;

a helyettesíthetőség kizárása mellett látszik ugyan szólni a X. tábla vonatkozásban az, hogy itt félévi munkáért kap a munkás annyit, mint a IX.

⁴⁹ A Dig. 12. 6. 26. 12. Trampedach (SZ. 1896. 17. k. 130. l. 3. jz.) szerint a »nam« szótól interpolált. Ugyanez a véleménye Benigninek is (II Filangieri. Milano. 1906. 31. 750. l. 1. jz.). — A Dig. 38. 1. 9. 1. Beseler (Beitr. zur Krit. der röm. Rechtsquellen. Tübingen. III. 1913. 63. l.) és Mitteis (SZ. 1902. 23. k. 151. l.) szerint szintén interpolálnak látszik.

tábla szerint 1 éviért, s ezt a magasabb javadalmazást esetleg a szakmunkás javadalmazásaként is felfoghatjuk. Ugyanakkor azonban a XI. tábla szerint valószínűleg szintén félévre 105 dénárt kap a munkavállaló, ami éppen e fel-fogás ellen szól. Azonban nyilvánvaló, hogy a tanulatlan munkás és a szakmunkás bérezése között nem ilyen, aránylag csekély eltérés volt, mint esetünkben. Az iu. 301-ből származó Diocletian-féle ár- és bérmaximáló edictum (CIL. III. 805—841.) szerint az aranyöntő és formakészítő szakmunkásnak (khrüzokhoosz) az öntött arany unciájaként 2400 dénár jár, míg — ha a szöveget az irodalom helyesen értelmezi — az aranybányamunkás, vagy aranymosó (aurikézor) az aranytartalmú föld fontjáért 3 dénárt kell kapjon (Ed. 31. 3—7. és köv.).⁵⁰

A fentiek szerint tehát nem lehet kategorikusan kizárni azt, hogy a munkás ne állíthatott volna helyettét a munka végzésére (pl. fiát, rokonát). Ennek azonban véleményünk szerint helye csak akkor lehetett; ha a munka végzésében a munkavállaló ideig-óráig akadályozva volt. Az egész munkának helyettesítéssel való végeztetését ui. feltétlenül kizárta az, hogy az elszegődés a »se locasse« formájában is történt (tehát a munkavállaló saját magát helyezte a munkaadó fegyelmi hatalma alá), ez ui. személyhez kötött tette a jogviszonyt.

A most mondottakhoz kapcsolódik az a kérdés, hogy a munkás hogyan volt köteles a munkát elvégezni. Gaiusnak az edictum provincialehoz írt kommentárja szerint a szabad munkavállalónak jártasnak kellett lennie abban a munkában, amelyet vállalt és kell, hogy megfelelő fizikai ereje is legyen hozzá. Egy az öszvérei felett uralmát elvesztett öszvérhajcsárról, akinek őrizetére bízott állatok idegen rabszolgát megöltek, a következőket mondja:

»Mulionem quoque, si per imperitiam impetum mularum retinere non potuerit, si eae alienum hominem obtriverint, vulgo dicitur culpae nomine teneri. — Idem dicitur, et si propter infirmitatem sustinere mularum impetum non potuerit. Nec videtur iniquum, si infirmitas culpae annumeratur, quum affectare quisque non debeat...« (Dig. 9. 2. 8. 1.).

A fentiekből a következő szabályok vonhatók le:

a munkavállalónak a mesterségben járatosnak (peritus) kell lennie, s rendelkeznie kell továbbá megfelelő fizikai erővel (firmitas) a vállalt feladat elvégzésére;

amennyiben az előbbi, vagy utóbbi hiányát nem közölte a munkás a munkaadóval, úgy magatartása vétkes.

Tekintettel arra, hogy az idézett gaiusi kommentárrészlet az irodalom szerint klasszikus eredetű (posztklasszikus átdolgozását lásd az Inst. 4. 3. 8.), s az iu. II. századból — tehát szerződéseink korából — ered, megfelelően alkalmazható szerződéseinkre is.

A három szerződés egybehangzóan használja a »quas operas sanas valentes edere debebit conductori supra scripto«. A »sanas, valentes« kitétel jól magya-

⁵⁰ Blümner: Der Maximaltarif des Diocletian (Berlin. 1893.) 177—178. l. — Megjegyzendő azonban, hogy a Diocletian-féle edictumban szereplő dénár nem azonos értékű az okiratainkban szereplővel. Itt egy bizonyos Diocletian-korabeli számolási egységről volt csak szó, az ún. denarius communis-ról, amely 33 dkg aranynak 1/50.000 része (Szilágyi: Aquincum. Bpest. 1956. 122. l.). Azonban így is világos a szakmunkás és a tanulatlan munkás bére közti óriási differencia.

rázható a gaiusi kommentár alapján. Itt aligha lehet arról szó, hogy a munkásnak valami különös szakértelemmel kellene rendelkeznie, hiszen az aranybányászathoz szükséges ismeretek, mint említettük, könnyen elsajátíthatók. Itt sokkal inkább arról van szó, hogy a munkás rendelkezék a felvállalt munkához megfelelő fizikai erővel, s ne hallgassa el azt, hogy e munkát nem képes »hibátlanul és derekasan« elvégezni. Amennyiben ily ígéretet tett, márpedig okiratunk ezt tanúsítja, köteles annak helytállni. Ha tehát pl. ígérete ellenére nem bírt elég fizikai erővel ahhoz, hogy a bányauregben ácsolatokat állítson fel, vagy azokat megfelelő módon állítsa fel, s így az üreg beomlott, s a munkaadónak az üregben levő — de nem a munkás kezelésére bízott — tárgyai elpusztultak, a munkást az így előállott kárért vétkes felelősség terheli.

Ugyancsak ide tartozik az a kérdés, hogy a munkás kinek a szerszámaival (ásó, kalapács, csákány, vödör stb.) volt köteles a munkát elvégezni. Szerződéseink erről nem szólnak, s így az is feltételezhető, hogy a munkás saját szerszámjait kellett, hogy használja. Ha ui. a munkaadó bocsátotta volna azokat a munkások rendelkezésére, úgy a régebbi szokásnak megfelelően talán megállapodtak volna a felek arra, hogy a munkaeszközöket a munkás úgy köteles visszaadni a munka elvégzése után, mint azoktól kapta. Így Cato a gazdálkodók részére az olajszürettel kapcsolatban adott tanácsaiban kiemeli:

»scalae ita uti datae erunt, ita reddito, nisi quae vetustate fractae sunt. Si non erunt redditae, aequom viri boni arbitrato deducetur«
(De agr. cult. 144. 6.),

azaz a birtokos az olajszedést végző munkáscsoport vezetőjével szemben kösse ki azt, hogy az olajszedéshez adott létrákat úgy szolgáltatassák vissza, ahogy kapták (ellenkező esetben a vállalkozó a megfelelő értéket fizesse meg).

Ha azonban az idevonatkozó gaiusi forráshelyet, mely szerint:

»qui mercedem accepit, pro custodia alicuius rei in huius periculum custodiae praestat« (Dig. 19. 2. 40.)

eredetinek tartjuk — márpedig az irodalomban csupán Arangio-Ruiz,⁵¹ s ő is csak részben (periculum custodiae) tartja e szöveget interpolátnak — úgy ilyen megállapodásra az iu. II. században már akkor sem volt nagy szükség, ha a munkaeszközöket szerződéseink munkaadói bocsátották a munkások rendelkezésére. A gaiusi forráshely által a bér munkás terhére konstruált custodia-felelősség az ő rendelkezésére bocsátott munkaeszközök vonatkozásában ui. messzemenőleg biztosította a munkaadó érdekeit, hiszen e tárgyak véletlen folytán való megsemmisüléséért, vagy megrongálódásáért is felelőssé tette a munkást.

A fentiek szerint tehát éppúgy végezhetette a munkás munkáját saját munkaeszközeivel, mint a munkaadóéval az okirataink által jelzett esetekben. Tekintettel azonban arra, hogy az előbbi eset a munkaadóra nézve előnyösebbnek látszik, valószínűleg e munkát a munkás saját eszközeivel végezte.

2. A szerződés másik főtárgya a munkabér. A bérezés e bányamunkáknál, az okiratok tanúsága szerint az időbér szabályai szerint történt, de nem napszámbérezés formájában, hiszen a szerződés hosszabb meghatározott időre szólt.

⁵¹ Arangio-Ruiz: Responsabilita contrattuale. 111. l.

Az itt szereplő aranybányamunkások bérezése eltér a Diocletian-féle edictum aurikézoraiétól (amennyiben ezeket helyesen tekintjük aranybányamunkásnak), ezek ui. — mint a fentiekben említettük — a kibányászott aranytartalmú föld súlya után kapják bérüket.

Kérdés, hogy ez a bér a dáciai aranybányamunkásoknál csak pénzben állhatott-e, s valami természetbeni szolgáltatást nem kaptak-e ezenkívül. A szerződések csak pénzbérről szólnak. De valószínű is, hogy természetbeni ellátást ezek a munkások nem kaptak, tekintettel arra, hogy a Diocletian-féle edictum is általában azon munkások számára írja elő a természetbeni ellátást (pastus = élelem), akiket napszámosmunkára (diurnum) fogadtak fel.⁵² Egyébként a szerződésekben feltüntetett bérek alacsonyágából arra kell következtetnünk, hogy e munka mellett e munkások talán mással is (földműveléssel) foglalkoztak, hogy élelmüket előteremtsék, mert kizárólag e bérből nem élhettek volna meg.⁵³ Magasabb béreket viszont elérni úgy látszik nem tudtak (a három szerződés közül a legmagasabbra a XI. tábla utal: félévi 105 dénár). Ez lehetővé tette a bányák üzemeltetőinek azt, hogy szigorúan tartsanak egy bizonyos bérmaximumot (esetleg munkaadói bértartellesszerű megállapodást létesítsenek). Ilyen jelenség nyomait egyébként egy ie. 5. évből származó egyiptomi papi-ruszban foglalt, papiruszültetvényre kötött bérleti szerződésben látjuk (BGU. 1121. 54.), mely szerint: a bérlőknek »nem szabad a bérletben alkalmazott munkásoknak a kolposi munkabéreknél többet fizetni«. S hogy a munkások elnyomott helyzetüknél fogva ezeknél magasabb béreket kicsikarni nem tudtak, igazolja az a körülmény, hogy az Alburnus maiorban működő temetkezési egyesület korábbi 54 tagja közül iu. 167-ben csak 17 tag maradt ott (CIL. III. 924.). A viaszlapon levő szöveg elég félreérthetetlenül arra utal, hogy a collegium 37 tagja elvándorolt innen:

»ex collegio s. s. ubi erant homines LIV, ex eis non plus remasisse ad Alb. quam quot homines XVII.

⁵² Az irodalomban ma általánosnak tekinthető felfogás, hogy a pénzben való bérfizetés általánossá a justinianusi korban vált (Ferrini Arch. für d. civ. Praxis. 1893. 81. és Mayer-Maly: id. m. 129. l.). Longo (Sulla natura della merces nella loc. cond. Mélang. Girard. 2. 1912. 105. és k. l.), e szabálynak klasszikus eredetét tulajdonít, s csak utóbb foglalt el a fentieknek megfelelő álláspontot (Studi Albertario. I. 687. és k. l.). — Az Ed. Diocletiani (CIL. III. 805—841.) szerint »operario rustico pasto diurni (=denarius) viginti quinque« (7. 1/a.); »pastori pasto diurnios viginti« pasto diurni (=denarius) viginti quinque« (7. 19.).

⁵³ E bérek (évi 70, ill. félévi 70, vagy 105 dénár) vásárló értékére a II. század dáciai piaci árai utalnak. Iu. 160. okt. 4-én Claudius Julianus leginorius 420 dénárért vesz egy görög rabszolganót (CIL. III. 959.). A II. század második feléből, a markoman-háború előtti időből maradt fenn egy szakács jegyzéke arról, hogy egy kollégiumi lakomán kb. 160 dénár költség merült fel (CIL. III. 953.). E jegyzék szerint ez időben egy fehér kenyér 2 dénárba, kb. mai másfél liternek megfelelő édes bor ugyanannyiba került. Ezek szerint az említett munkások közül a legjobban kereső félévi keresetéből (105 dénár) 52 fehér kenyeret vehetett, amit ha rosszminőségű kenyérré számítunk át, legfeljebb a saját maga évi kenyérszükségletét fedezte. A IX. tábla 1 évi 70 dénárja ui. nincs egymással arányban. Emellett, míg a X. táblán a »septaginta« szó kiolvasható, a IX. táblán csak az »... aginta« töredék vehető ki. Ez az »... aginta« 70-nél kevesebb nem lehet, viszont valószínűbb, hogy 90 (nonaginta) volt.

⁵⁴ Közzéteszi kétnyelvű (magyar—görög) kiadásban Moravcsik: A papiruszok világából. (Budapest, 1942.) 65—66. l.

További kérdés a bérfizetés időpontjának meghatározása. Igen helyesen fejti ki Mayer-Maly,⁵⁵ hogy ez a locatio conductio különböző fajainál *hatalmi kérdés* volt. Ebből következőleg a lakásbérletnél, ahol a gazdaságilag erősebb a bérháztulajdonos (de főként a bércaszárnyák bérlője, Rómában ui. általában az volt a szokás, hogy a spekuláns bérbevette a bérházat annak tulajdonosától, vagy a superficiariustól, s azután maga adta ki bérbe az egyes lakásokat⁵⁶) volt a lakbért előre kellett fizetni (praenumerando),⁵⁷ míg a *munkabérletnél*, ahol a kizsákmányolt a munkavállaló volt, *utólag* (postnumerando).⁵⁸

Kérdés, hogy tábláinkban foglalt szerződéses megállapodások hogyan rendezik a bérfizetés idejét. A X. és XI. tábla erre nézve a következőket mondja:

»mercedem per tempora accipere debebit«.

míg a IX. tábla szerint:

»mercedes suis temporibus solventur.«

Mindkét kitétel arra utal, hogy bizonyos időnként kellett a bért fizetni, s a munkabér utólagos fizetésére vonatkozó általános szabály figyelembevételével mindig az elvégzett munka után. Ezt erősíti meg a XI. táblának az a kitétele is, amely a munkásnak előre folyósított bérről szól:

»ex qua mercede adhuc in cesso accepit viginti quinque, reliquam mercedem per tempora accipere debebit.«

Ha tehát a szerződés megkötésekor már valamit megkapott a bérből a munkás, az *előlegnek számított*. Azt persze, hogy milyen részletekben fizették a bért, ma már határozottan aligha lehet megállapítani, erre ui. sem maguk a táblák, sem a római jog általános szabályai útmutatást nem adnak. Mégis *megkockáztatható* az a *feltételezés*, hogy a szokás a napi bérfizetés lehetett, annak ellenére, hogy munkásaink nem napszámosmunkára vállalkoztak. E mellett szól egyrészt az, hogy ezek a munkások annyira földhözragadt szegényemberek voltak, hogy nem volt anyagi kitartásuk arra, hogy huzamosabb ideig, két hétig, vagy egy hónapig várjanak bérükre, hiszen napról napra éltek csupán. A másik érv amellet, hogy naponta fizették őket az, hogy az egyforma jellegű bányamunkában nem voltak egymástól a végzett munka milyensége szerint élesen elkülöníthető munkaszakaszok. A harmadik érv e mellett az okiratok anyagából meríthető. A X. tábla ui. arra az esetre, ha a munkás a munkaadó akarata ellenére nem venné fel a munkát, vagy elhagyná munkahelyét, minden egyes munkában nem töltött nap után 5 sesterciust köteles birsággként a munkaadónak fizetni. Ha tehát a bíróságot naponta számolták, ebből arra lehet következtetnünk, hogy egy napi munkát vettek számolási egységül, ebből pedig az következik, hogy a fizetés is naponta történhetett. Az évre, ill. a félévre egy összegben megállapított bért felosztották az egyes munkanapokra, s ennek megfelelően fizették a napokra eső részt. A naponta való bérfizetés expressis verbis kimondásának, vagy általában a

⁵⁵ Mayer-Maly: id. m. 139. 1.

⁵⁶ Mayer-Maly: id. m. 27. 1.

⁵⁷ Praenumerando: Dig. 19. 2. 19. 6.

⁵⁸ Postnumerando: Dig. 19. 2. 19. 1. és 19. 2. 33. — Az utólagos bérfizetést mutatja ki a papiruszok jogában Taubenschlag (Law of greco-roman Egypt in the light of the papyri. 1933. 281. és k. 1.).

bérfizetési szakaszok pontosabb meghatározásának mellőzése azonban megint olyan sajátossága a szerződésnek, mely arra irányulhatott, hogy a munkaadó érdekében a munkás jogi helyzetében bizonytalanságot teremtsenek.

Az *előleg adása* — mint már említettük — lehetséges volt (XI. tábla). A IX. és X. táblában azonban ennek nyoma sincs, ami arra utal, hogy a munkaadó *csak kivételesen fizetett előleget*,⁵⁹ s ezzel is kézbentartotta a munkást, mert nem volt kitéve annak, hogy az az előleget felvéve esetleg megszökik.

3. Szorosan kapcsolódik a szerződés másik főtárgyának, a munkabérnek problémaköréhez az, hogy ki viseli a véletlenül bekövetkezett körülmények okozta munkaelmaradással járó veszélyt (bérveszély), azaz kell-e bért fizetni a munkásnak, ha a munkát olyan körülmények hagyatják vele abba, amelyről nem tehet.

A generalis szabályt e tekintetben Paulus állítja fel a következőkben:

Qui operas suas locavit, totius temporis mercedem accipere debet, si per eum non stetit, quominus operas praestet« (Dig. 19. 2. 38. pr.).

E szerint a munkásnak egész időre meg kell kapnia bérét, *ha nem rajta állott*, hogy a munkát nem tudta teljesíteni.

Ebből következik, hogy *a munkásnak meg kell kapnia bérét*, ha a munkaadó meghalt, s ezért nem tudta igénybevenni a munkát (Ulp. Dig. 19. 2. 38. pr. Pap. Dig. 1. 22. 4. és Ulp. Dig. 19. 2. 19: 10:),

ha a munkaadó saját személyén kívül álló egyéb okból volt kénytelen a munkát beszüntetni.

A munkás viszont ebből következőleg *nem kap bért*,

ha betegsége miatt nem tudja a munkát folytatni (Ulp. Dig. 38. 1. 15. pr.).

A klasszikus jogban tehát szabály, hogy *a bérveszélyt általában a munkaadó viseli, s a munkás csak akkor, ha a munka folytatását akadályozó körülmény az ő érdekkörében jelentkezik*.⁶⁰

Szerződéseink azt a konkrét kérdést vetik fel, hogy mi a helyzet akkor, ha pl. a bányát elönti a víz?

A klasszikus paulusi szabályból következőleg a bérveszély itt a munkaadót terheli, mert »nem a munkáson áll« az, hogy a munka nem folytatható. Ennek ellenére viasztábláinkban foglalt szerződések súlyosabb helyzetet teremtenek a munkavállalók számára. Ui.

»Quodsi fluor inperierit, pro rata computare debebit« (X. t.),

azaz, hogyha a bánya víz alá kerül, csak azon időre kaphat a munkás bért, amelyben munkát végzett.

Míg tehát a II. századvégi, III. századeleji klasszikus jog a bérveszélyt csak akkor hárítja a munkásra, ha a munkát akadályozó tényező az ő érdek-

⁵⁹ Nem állapítható meg egész határozottan, de talán előleg nemfizetésének rögzítését kívánta szolgálni a X. tábla azon kitétele, mely szerint »se locasse et locavit operas suas... septaginta liberisque«. Az utolsó szó feltehetőleg »denarii liberisque«. Ez arra látszik utalni, hogy a 70 dénárt szabadon, levonás nélkül kell megkapnia a munkásnak.

⁶⁰ Hasonló eredményre jut Kaser (Periculum locatoris. SZ. 1957. 74. k. 198. l.). »Beim Dienstvertrag — mondja — lässt sich das Risiko am ehesten nach den Gefahrkreisen der beiden Parteien verurteilen«.

körében jelentkezik,⁶¹ addig a dáciai joggyakorlat fél évszázaddal korábban csak a munkaadó érdekkörében jelentkező akadálytal előállott bérveszélyt hárítja a munkaadóra, a munkás és munkaadó érdekkörén kívülálló munkaadályozó körülményekkel kapcsolatos bérveszélyt azonban a munkás nyakába varrja.

VI.

1. Végül vizsgálandó, hogy milyen rendelkezéseket tartalmaznak az okiratok a felek szerződösszegése esetére.

Az okiratok (ha a IX. és XI. tábla töredékesen is) valamennyien utalnak a felek késedelmére, annak jogkövetkezményeire. A munkabérleti szerződés felei azonnal kötelesek (statim agere) teljesíteni, mielőtt ennek a lehetőségé megvan (Dig. 19. 2. 24. 2.). A munkás tehát a szerződés megkötésének napjától (ez okiratainknál az okirat kiállítása napjával esik egybe) köteles a munkát végezni, míg a munkaadó — mint azt kifejtettük — az első munkanap után köteles a bért fizetni.

A késedelembeesés a munkás oldalán a munka megkezdésével, vagy folytatásával való késlekedést jelent. Természetesen ennek a késlekedésnek oka olyan kell, hogy legyen, amely neki felróható. A klasszikus jog szerint a locatio conductio operarum felei a dolus-ért és omnis culpa-ért felelősek. Ennek folytán tehát beáll a munkás késedelme, ha szándékosan nem kezdi meg a munkát, vagy nem folytatja, ill., ha munkamulasztása gondatlan.

A késedelembeesés a római jog szerint nem rögtön a lejáráttal áll be, hanem adós megintése is szükséges. A kérdés, hogy a munkabérleti viszony munkavállalójánál ez az interpellatio szintén fennáll-e? Okirataink nem utalnak arra, hogy itt külön figyelmeztetés szükséges lett volna, hogy a munkásnak felróható késedelem következményei beálljanak. A »quod si invito conductore precedere sut cessare voluerit« legalábbis nem mutat a conductor interpelláló magatartásának szükségességére. Viszont a külön figyelmeztetés szükségtelenségét látszik igazolni a felek azon megállapodása, mely szerint »se locasse et locavit operas suas ... ex hac die«. A munka tehát a szerződés megkötésének napjától elvileg megszakítás nélkül végzendő, s annak a munkás terhére felróható megszakadás esetén — pandektista kifejezéssel élve — »diēs interpellat pro homine«.⁶²

Mi volt a következménye a munkás adóskésedelmének. Mindenekelőtt az, hogy a bért erre az időre nem kapta, hiszen »per eum stat, quominus solvatur«. Ezen túlmenőleg okiratainkban a felek késedelmi kötbért kötöttek ki a munkás késedelme esetére, ami naponta 5 sestercius tesz ki, tehát többet, mint

⁶¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy a klasszikus jog a munkások érdekeit a fenti szabályozással csak látszólag védte. Ulpianus ui. rámutat arra, hogy ha nem a munkáson múlik az, hogy a szerződésileg elvállalt munkát nem végezhette, gyakorlatban azért csak úgy kaphatja meg Antonius és Severus császárok rendelete értelmében a bért, »si eodem anno mercedes ab alio non accepisti« (Dig. 19. 2. 19. 9.). Hachmeister szerint (Gefahrtragung bei Arbeitsmiete. Kassel. 1887.) ez a forráshely még úgy is értelmezhető, hogy nemcsak akkor nem kap a munkás bért, ha máshonnan kapott, de akkor sem, ha könnyen kaphatott volna.

⁶² Marton: id. m. 241. l. — Rozental szerint a glossátorok által kialakított aforizmáról van itt szó (Novickij-Peretyerszkij: id. m. 193. l.).

1 dénárt. Ez olyan súlyos eszköz volt a munkás fegyelmezésére, hogy a munkaadó gyakorlatilag biztosítva volt a munkás vétkes adóskésedelme ellen (dare debet in dies singulos HS [= sestertios] V numeratos).

2. Ugyancsak szabályozták okirataink a munkaadó felróható bérfizetési késedelmét is. Mint a fentiekben említettük a munkaadó minden valószínűség szerint naponta volt köteles a munkabér egy napra eső hányadát fizetni. Ha azonban ezt neki felróható módon elmulasztotta, a X. tábla utolsó mondata így intézkedik:

»Conductor si tempore peracto mercedem solvendi moram fecerit, eadem poena tenebitur, exceptis cessatis tribus.«

E szerint, ha a napi bérfizetést a munkaadó elmulasztaná, őt is hasonló késedelmi kötbér terheli, mint a munkást (eadem poena tenebitur), azonban csak három napi bérfizetési késedelem után (exceptis cessatis tribus).

A munkaadó tehát szintén figyelmeztetés nélkül esik késedelembe, hiszen a »statim agere« tétel rá is vonatkozik, azonban kötbérfizetési kötelezettsége annyival enyhébb, hogy nála figyelembe jön a »mora paucorum dierum« (Dig. 19. 2. 24. 4.), ami általában szokásos volt, mert az esedékességtől számított három napi késedelem után volt csak köteles a napi 5 sestercius kötbért a munkabérrel együtt fizetni, a három napra viszont csak az elmaradt bért (kötbérmentesen).

A munkaadó helyzete tehát a szerződéses késedelmi bírság esetén is előnyösebb szabályozást nyert szerződéseinkben, mint a munkavállalóé.

VII.

1. A fentiekben megkíséreltük a dáciai szabad bérmunkás jogi helyzetét a három verespataki szerződés tartalmának és az életviszonyokat rendező általános szabályoknak összevetésével megvilágítani. Az iu. II. század dáciai bérmunkásainak jogi helyzetét illetően ebből az elemzésből az alábbi következtetések látszanak levonhatóknak:

a) A dáciai szabad bérmunkás jogi helyzete nem felelt meg azon formális jogegyenlőség követelményeinek sem, amely a római árutermelő rabszolgaság korszakában a birodalom szabad lakóit illetőleg a gazdasági forgalom területén általánosnak volt mondható. A munkás — eltérőleg a klasszikus jogra általában jellemző formális jogegyenlőség elvétől — nemcsak munkáját adta bérbé, hanem kénytelen volt saját magát is a munkaadó hatalma alá vetni, mint azt a szerződésekben előforduló »se locasse« kifejezés mutatja. E szerződések tehát a munkaadó részére a munkással szemben a bírósági úton való kikényszeríthetőségen kívül még külön kényszereszközöket (*fegyelmezési jog*) is biztosítottak, annak ellenére, hogy a bérmunkás, bányamunkáról lévén szó, a jogviszony természeténél fogva aligha került be a munkaadó házközösségébe úgy, mint pl. a szabad háziszolgák, szakácsok. *A munkabérszerződés tehát nemcsak formális mellerendeltséget mutató áruviszonyt teremtett a két fél között, hanem emellett egy fölé- s alárendeltségi viszonyt is.* Ez a viszony pedig ha nem is volt állandó jellegű, fennállásának tartama alatt egyrészt az áruviszonyokból eredő jogeszközök segítségével a munkásra nézve *gyakorlatilag felbonthatatlanná vált*, hiszen a késedelmi kötbér fizetése teljes anyagi tönkretételét eredményezte volna, másrészt a munkaadó fegyelmi eszközei is vissza-

tartó erővel bírtak a munkásra nézve atekintetben, hogy annak akarata ellenére szolgálati helyét elhagyja.

b) *A fegyelmi viszonyal párhuzamosan jelentkező munkabérleti áruviszony olyan részletes jogi szabályozása, mint ezt a forgalmi jog más intézményeinél látjuk, a római jogban lényegében mindig hiányzott* (hiszen a bérletre vonatkozó római jogszabályoknak úgyszólván kilenczted része a dologés műbérlet viszonyaira vonatkozik, s csak töredékükben rendezik a munkabérleti viszonyokat), de ez a szabályozás is, amely reánk maradt, lényegében a II. század végén, III. század elején élt jogtudósok (Paulus, Ulpianus, Papinianus) írásából ismeretes (a II. század derekáról csak Gaiustól ismerünk néhány részletszabályt), ami azt jelenti, hogy ez időt megelőzőleg az itt eldöntött részletkérdések tekintetében nem alakult ki általános álláspont, vagy ilyen álláspont kialakításának szükségessége sem merült fel.

Az, hogy az életviszonyok részletes szabályozást nem nyertek, s amennyiben nyertek is, ez csak a klasszikus kor végén (tehát okirataink keletkezése utáni időben) következett be,

részben arra vezethető vissza, hogy a római rabszolgarendszer virágzásának idején a *bérmunkások szerepe csekély volt*, s jelentőségük csak a rabszolgamunkaerő fogyásával növekedett meg némileg.

részben pedig arra utal, hogy *a munkaadók, legtöbbször rabszolgatartók* — akik bizonyos anyagi megfontolásoktól vezetettve (a bérmunkás elpusztulása nem jelent olyan károsodást a rabszolgatartónak, mint a rabszolgáé; a bérmunkás a termelésben bizonyos mértékig érdekelt), vagy gazdasági kényszer nyomása alatt (a rabszolgák számának ritkulása; a provinciákban mindig kevesebb volt a rabszolga, mint Itáliában) — *saját szempontjukból célszerűtlennek tartották a munkabérleti viszony tartalmának részletesebb szabályozását, hiszen így az ő gazdasági túlsúlyuk a szerződés-kötéseknél akadálytalanabbul érvényesülhetett* (a fegyelmi alávetettség, súlyosabb kötbérfelelősség felvállaltatása a munkással, mint amilyent a munkaadó vállalt, a szerződésről készült okirat kiállítatási kötelezettségének a munkásra való háritása, a testi erőért való felelősségvállaltatás stb.).

c) *Ahol a munkabérleti viszony, mint áruviszony szabályozása meg is történt, megállapítható, hogy ezektől a szabályoktól a gyakorlatban diszpozitív jellegük ellenére sem tértek el ott, ahol azok a munkásra nézve hátrányosak voltak, de eltérés történt akkor, ha a szabályozás a munkásra nézve adott esetben előnyösnek mutatkozott.* Így az utólagos bérfizetés szabályától általában nem volt eltérés, s a »postnumerando« tételt a munkabérenél a források következetesen hangsúlyozzák, viszont azon jogszabály alól, amely szerint a munkáson kívül álló okból szünetelő munkával kapcsolatos bérveszélyt a munkaadó viseli, a dáciai szerződések kivételt konstruálnak.

2. *A római birodalom szabad bérmunkásai súlyos helyzetükön szervezkedéssel kívántak enyhíteni.* Annak ellenére azonban, hogy e szervezkedés eredményei, a munkaskollégiumok (collegia tenuiorum) kétségkívül bizonyos veszélyt jelenthettek — különösen a rabszolgarendszer bomlásának korában — a birodalomra nézve, hiszen e kollégiumok a kizsákmányolt szabad rétegekből s részben rabszolgákból alakultak, e szervezkedések komoly eredményeket nem érthettek el:

mert a szervezethez öntudata nem hatotta át kellőleg e kollégiumok tagságát, hiszen pl. az Alburnus maiorban alakult munkás-temetkezési egyesület hosszú időn át még közgyűlésre sem tudta összehívni tagságát (CIL. III. 924.),

mert nem a munkaadókkal szembeni szervezett fellépést célozták, hanem sokkal inkább egymás kölcsönös anyagi megsegítését (temetkezési segély),

mert az uralkodó osztályhoz tartozó jómódú patrónusaik e kollégiumokat alkalmi adományokkal sokszor lekenyerezték,⁶³

mert működésüket az állam urai közvetve az egyesületekbe küldött praefectusok útján már kezdettől fogva kultikus irányba, különösen a császár-kultusz irányába terelték, s ezzel kellő módon kézben tartták tartáni e kollégiumokat (így a császár szellemének áldoz Brucla-ban a collegium aurariorum a CIL III. 941. szerint).⁶⁴

3. Míg az árutermelő rabszolgaság virágzásának idején a munkabérleti viszony áruviszony-oldala domborodik ki, addig — mint arra rámutattunk — a byzanci időkben mindinkább előtérbe kerül a munkás az a személyi alávetettsége, amelyet Dáciában már a II. században is észlelhettünk. *Ez a személyi alávetettség a bérleti viszony eredetileg megállapított tartama alatt gyakorlatilag felbonthatatlan, ami másképpen azt jelenti, hogy a munkaadó közvetlen, s a munkás által könnyen meg nem szüntethető uralmat teremt magának a munkaviszony keretében.* A szabad állapotú embernek, hacsak rövidebb időre szóló, de ez idő alatt gyakorlatilag felbonthatatlan alávetése egy másik személy közvetlen kényszerhatalmának, magán viseli a *feudalis munkaviszony* több jellegzetességét.

Ha tehát a rabszolgarendszerben a colonatust a jobbágyság vitathatatlan előképének tekintjük, s ehhez hozzásoroljuk az emphyteusis (örökhaszonbérlet), a patronatus, s a rabszolga-különvagyon (peculium) intézményét, mint a feudalizmus csíráit magukban hordozó jogi konstrukciókat,⁶⁵ úgy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a felsorolásnál a munkabérleti viszonyt ezt a Dáciában már a II. században jelentkező, majd a byzanci korban általánossá váló formáját sem.

⁶³ Király: id. m. II. k. 281. l. — Szilágyi: id. m. 37. l.

⁶⁴ E kollégiumok kultikus irányzata már az elhalt Caesar szellemének tisztelésével alakul ki, mint azt Maskin (Augustus principatusa. Bpest. 1953. 107. és k. l.) kifejti. A későbbi kollégiumok kultikus jellegéről Staerman: id. m. 22. és k. l. és Szilágyi: id. m. 37. l.

⁶⁵ Világhy: Polgári jog (II. Tulajdonjog.) Bpest. 1957. 38—39. l.

ТРИ ДОГОВОРА О ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЕ ИЗ РИМСКОЙ ДАКИИ

(Резюме)

ЕЛЕМЕР ПОЛАИ

профессор университета кандидат юридических наук

I. Основой трудовой системы являлся рабский труд. Однако рядом с ним всегда находим следы вольной наёмной работы. На это указывают восковые доски из Трансильвании. Три триптихона (CIL III. 948—949), происходящих из римской Дакии и найденных в трансильванском местечке Верешпатак (*Alburnus maior*) дают интересные данные о правовом положении наёмных рабочих Дакии в середине II-го века.

II. Заключение договора о зарплате было выражено римлянами словами «*se locasse*» или «*locare operas suas*». По толкованиям новой литературы (*De Robertis*) первое выражает «отдача самого себя в нём», а второе отдача в нём рабочей силы. Первое понятие встречается и в других древнеримских правах и отмечает более ранние правовые отношения (в постклассической эпохе снова употребляются), а второе является продуктом классической эпохи. На наших восковых досках «*se locasse et locavit operas suas*» означает, что *conductor* путём самонаёма желал обеспечить себе непосредственную дисциплинирующую власть над рабочим, но одновременно употребляет и обычную классическую формулу.

III. Наши документы — «тиурография»-ы. Реципрованные а римское право *chyrographum* имеет доказательную силу. (*Ascon. in Verr. 2. 1. 17. — Gell. 14. 2. 7.*), оно создаёт «облигацию только в таком случае по мнению *Gaius*-а (3.134) если оно служит для подтверждения одной не осуществлённой *stipulationis*. Этот документ исходит из переринского права. Оригинальный греческий «*cheirographon*» является таким абстрактным обязательством, которое обязывает даже «*contra fidem veritatis*». Вышеуказанные три документа не такие «*cheirographon*». По мнению Таубеншлага (*Taubenschlag*) хотя и хирографы могут под влиянием «*Volksrecht*» создавать в IV.-ом веке «*locatio conductio operarum*», но хирографум «*Reichsrecht*»-а в II. веке может ссылаться только на денежную облигацию и так нельзя считать его «*litteralcontractus*»-ом создающим «*locati conductio operarum*». Договор рабочий должен был письменно составить и таким образом наверно связанные с этим расходы он нес. Документ получал работодатель, как гарантию. Наши документы составлены на определённый срок (1/2; 1 год). Формальности наших документов шаткие. Вообще один свидетель был необходим при составлении доказательных документов.

IV. Стороны (субъекты) договора не располагали равным «*status civitatis*»-ом (*civis-peregrinus*; *civis?-latinus Junianus*; *peregrinus-latinus Junianus*). Кондукторы или частные владельцы шахт, или же — что более вероятно — арендаторы государственных шахт. Рабочие — бедные неграмотные люди. Трудности содержания слотили их в коллегии (*collegium funeraticium*), но их коллегия в «*Alburnus maior*» разложилась т. к. большинство рабочих ушло оттуда из-за низких заработных плат.

V. Предметом договора о заработной плате была добыча золота. Чем-либо задержанный рабочий мог поставить вместо себя заместителя, впрочем он должен выполнить работу сам. Рабочий «*operas suas sanas valentes edere debebit*» и в то

же время он должен был быть умелым (*peritus*) в мастерстве и иметь соответствующую силу «*firmitas*», (D. 9. 2. 8. 1.) Если же он не подходил этим условиям и умолчал об этом при заключении договора, то он нес ответственность за эту виновность. Если трудовые инструменты даны кондуктором в этом случае рабочий несёт ответственность — «*custodia*». В рассмотренном нами случае рабочие наверно трудились своими собственными орудиями производства. Указанная в договоре зарплата (без содержания) уплачивалась задним числом, а именно, денежный штраф за запоздание считался тоже ежедневно — после каждого отработанного дня. Зарплата была настолько низка, что лучше других зарабатывающий рабочий за полугодичный заработок (105 динаров) мог купить нужный ему самому хлеб на год т. е. свою хлебопотребность. В то время когда классическое право на повороте II-го века только в таком случае накладывает опасность зарплаты на рабочего, если препятствующий работе факт появляется в сфере его интересов, в то же время дакийская практика середины II-го века на работодателя накладывает лишь связанную с таким препятствием опасность зарплаты, которые стоят внутри сферы интересов работодателя, но опасность зарплаты связанную с такими фактами, которые стоят вне сферы интересов рабочего и работодателя переводит на рабочего.

VI. Рабочий со дня заключения договора обязан выполнять работу (*ex hac die*). «*Mora debitoris*» наступает и без «*interpellatio*». В случае запоздания, если он «*per eum stat quominus solvatur*» зарплату не получает, он был должен по нашим документам платить штраф за каждый день опоздания по 5 *sestertii* (1 1/4 динар.) В том случае, когда работодатель опаздывает по своей вине касательно уплаты зарплаты, он был должен платить такой же штраф за опоздание, но за первые три дня он не обязан платить штрафа. Его положение и здесь выгодное.

VII. Дакийские договоры о зарплате создавали между сторонами не только товарное отношение показывающее соподчинённость, а и подчиняющее (дисциплинирующее) отношение. Отношение найма труда не получило в Риме подробного урегулирования. Причиной этого является с одной стороны то, что роль наёмных рабочих при рабской работе была пропорционально мала, и с другой стороны то, что работодатели (большой частью рабовладельцы) считали нецелесообразным подробное регулирование, ибо таким образом они могли легче принуждать рабочих своей воле и могли их более приблизить к рабам. Диспозитивные нормы отношения найма труда были последовательно применены везде там (напр. принцип «*postnumerando*»); где они были невыгодны для рабочих, но отклонялись от них, если они означали выгоду рабочему (отклонение от норм ношения опасности зарплаты на счёт рабочих).

Рабочие хотели облегчать своё положение организацией, но отсутствие сознательности, взяточнические дары патронов коллегий и тенденции старающиеся направить коллегии в культовое направление, отклонили от их основных целей.

Дакийские договоры о зарплате, ввиду дисциплинирующего права работодателя показывают вместе с «*colonatus, emphytensis*» и другие уже зародыши феодального труда.

DREI ARBEITSVERTRÄGE AUS DEM RÖMISCHEN DAZIEN

(Zusammenfassung)

von

PROF. DR. E. PÓLAY

I. Der Grund des Arbeitssystems des antiken Roms war die Sklavenarbeit. Daneben kann man aber immer auch die Spuren der freien Lohnarbeit auffinden. Darauf weisen die siebenbürgischen Wachstafeln hin. Drei aus dem römischen Dazien stammende und im siebenbürgischen Verespatak (Alburnus maior) aufgefundene Tryptychons (CIL III. 948—949) geben interessante Angaben hinsichtlich der rechtlichen Lage der Lohnarbeiter in Dazien in der Mitte des 2. Jahrhunderts.

II. Der Abschluss des Arbeitsvertrages drückten die Römer mit den Wörtern »se locasse« oder »locare operas suas« aus. Nach der neuesten Literatur (De Robertis) drückte der erstere die Selbstvermietung, der letztere die Vermietung der Arbeitskraft aus. Der erstere kommt auch in anderen antiken Rechten vor und bezeichnet die frühere Rechtsverhältnisse (er wird in der nachklassischen Zeit wieder gebraucht), der letztere ist ein Produkt der klassischen Zeit. Der Ausdruck »se locasse et locavit operas suas« auf unseren Wachstafeln bedeutet, dass der conductor mittels der Selbstvermietung direkte Disziplinierungsrecht über dem Arbeiter haben will, aber daneben gebraucht er auch die übliche klassische Formel.

III. Unsere Dokumente sind Chyrographen. Das ins römische Recht rezipierte Chyrograph hat Beweiskraft (Ascon. in Verr. 2. 1. 17-Gell. 14. 2. 7.), es bringt eine Obligation nur dann zustande nach Gaius (3. 134.), wenn es zur Bezeugung einer nicht entstandenen Stipulation dient. Diese Urkunde stammt aus dem peregrinischen Recht. Das ursprüngliche griechische Cheirographon ist dagegen eine solchartige- abstrakte Schuldurkunde, die sogar eine »contra fidem veritatis« verpflichtende Kraft hat. Die drei Urkunde sind keine solche Cheirographons. Nach Taubenschlag können zwar auch die Chyrographen im 4. Jahrhundert u. z. unter dem Einfluss des »Volksrechts« locatio conductio operarum zustande bringen, das Chyrograph des Reisrechts vom 2. Jh. kann aber nur auf eine Geldobligation hinweisen und so kann es nicht als eine l. c. operarum hervorrufender Literalkontrakt angesehen werden. — In der Praxis war der Arbeiter verpflichtet den Vertrag schriftlich abfassen zu lassen und so ist es wahrscheinlich, dass er auch die Kosten davon tragen musste. Die Urkunde bekam der Arbeitgeber als Garantie. Unsere Verträge gelten für eine gewisse Zeitdauer (1/2—1 Jahr.) Die Formalitäten unserer Urkunden sind locker. Im allgemeinen war nur ein Zeuge zu diesen Beweisurkunden nötig.

IV. Die Subjekte der Verträge hatten nicht gleichen status civitatis (civis — peregrinus; civis? — latinus Junianus; peregrinus — l. Junianus). Die Conductores sind entweder private Grubeneigentümer oder — und hier ist dies der wahrscheinlichere Fall — die Pächter der im Staatseigentum stehenden Gruben.

Die Arbeiter sind armé, analphabete Leute. Die Schwierigkeiten des Auskommens trieben sie in Kollegien (collegium funeraticium) zusammen, aber ihr Kollegium in Alburnus maior löste sich auf, weil ein grosser Teil der Arbeiter wahrscheinlich wegen der niedrigen Löhne von dannen fortwanderte.

V. Der Gegenstand des Arbeitsvertrages war Goldgraben. Der Arbeiter der für kürzere Zeit gehindert war, durfte auch einen Stellvertreter einstellen, übrigens

musste er selbst die Arbeit erledigen. Der Arbeiter »operas suas sanas valentes edere debet« und daneben musste er im Handwerk gewandt (peritus) und genügend stark sein (firmus) (D. 9. 2. 8. 1.). Wenn er diesen Bedingungen nicht entsprach und es beim Abschluss des Vertrages verschwieg so war er mit Verschuldenshaftung belastet. Wenn die Werkzeuge von conductor gegeben wurden, war der Arbeiter die custodia-Haftung belastet. In unserem Fall benützten aber die Arbeiter wahrscheinlich mit ihre eigene Werkzeuge. Die im Vertrag angegebenen Löhne (ohne Kost und Wohnung) waren nachträglich zu zahlen und zwar — weil auch die zum Fall des Verzugs bestimmte Konventionalstrafe pro Tag gerechnet wurde — nach jedem in Arbeit verbrachtem Tag. Die Löhne waren so niedrig, dass der meistverdienende Arbeiter mit seinem halbjährigen Verdienst (105 Denare) höchstens seinem eigenen Brotbedarf für ein Jahr decken konnte. Während das klassische Recht um die Wende des 2. Jahrhunderts die Lohngefahr nur dann auf den Arbeiter schiebt, wenn der die Arbeit hindernde Faktor sich in seiner Interessensphäre befindet, schiebt die Praxis in Dazien in der Mitte des 2. Jahrhundert nur das in der Interessensphäre des Arbeitsgebers befindliche Lohngefahr auf den Arbeitgeber. Die Lohngefahr aber, die mit Faktoren ausserhalb der Interessensphäre des Arbeiters und des Arbeitsgebers Verbunden ist, schiebt sie auf den Arbeiter.

VI. Der Arbeiter ist verpflichtet die Arbeit vom Tag des Vertrages an (ex hac die) zu machen. Die mora debitoris stellt sich also auch ohne Interpellation ein. Im Falle seines Verzugs wenn es »per eum stat quominus solvatur«, bekommt er keinen Lohn und er musste nach unseren Urkunden für jeden Tag der Verspätung 5 sestertius ($1\frac{1}{4}$ Denare) Konventionalstrafe zahlen. Im Falle des zurechenbaren Lohnbezahlungsverzugs des Arbeitgebers muss dieser eine ähnliche Konventionalstrafe zahlen, aber nach den ersten drei Tagen des Verzugs ist er nicht einmal dazud verpflichtet. So ist seine Lage auch hier vorteilhafter.

VII. Die Arbeitsverträge von Dazien schufen nicht nur formelle Beiordnung zeigende Warenverhältnisse zwischen den Parteien, sondern auch ein Unterordnungsverhältnis (Disziplinierungsverhältnis). Das Dienstverhältnis wurde in Rom juristisch nicht ausführlich geregelt. Die Ursache davon war teils, dass die Rolle der Lohnarbeiter neben der Sklavenarbeit verhältnismässig unbedeutend war, teils, dass die Arbeitsgeber (meistens Skavenhalter) die ausführliche Regelung für unzweckmässig hielten, weil sie so ihren Willen den Arbeitern leichter aufzwingen und sie den Sklaven näherbringen konnten. Die dispositiven Regeln des Dienstverhältnisses wurden immer konsequent angewandt (wie z. B. das Prinzip »postnumerando«) wo es für den Arbeiter nachteilig war, aber man wich von ihnen ab wo sie für den Arbeiter vorteilig waren. (Abweichung von den Regeln der Lohngefahrtragung zum Nachteil der Arbeiter). Die Arbeiter wollten ihre Lage durch Organisation erleichtern, aber der Mangel an Bewusstsein, die bestechenden Donationen der Patrone der Kollegien sowie die Lenkungstendenz der Kollegien in kultische Richtungen lenkten die Arbeiter von ihren Grundzielen ab.

Die Arbeitsverträge von Dazien, in Anbetracht des Disziplinierungsrechtes des Arbeitsgebers zusammen mit dem Kolonat, dem emphyteusis usw. zeigen schon die Keime des feudalen Arbeitsverhältnisses.

